

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Тернопільський національний економічний університет
Юридичний факультет
Кафедра психології та соціальної роботи

ВІЙТИК Володимир Богданович
Профілактика, діагностика і корекція девіантної
поведінки підлітків, позбавлених батьківського
піклування/Prophylaxis, diagnosis and correction of
deviant behavior of adolescents deprived of parental care
спеціальність: 8.13010201 – Соціальна робота
магістерська програма – Соціальна робота
Магістерська робота

Виконав студент групи СРм-21
В.Б. Війтик

Науковий керівник:
д.пс.н., доцент Л.З. Ребуха

Магістерську роботу
допущено до захисту:

«___» _____ 20__ р.

Завідувач кафедри
_____ **А. В. Фурман**

ТЕРНОПІЛЬ-2017

РЕЗЮМЕ

Магістерська робота містить 128 сторінок, 5 таблиць, 3 рисунки, список використаних джерел із 67 найменувань, 5 додатків.

Мета магістерської роботи полягає у теоретичному обґрунтуванні й емпіричному дослідженні впливу сирітства на виникнення девіантної поведінки підлітків, розробці програми профілактики, діагностики та корекції девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування.

Об'єктом дослідження є девіантна поведінка підлітків, позбавлених батьківського піклування.

Предмет дослідження: особливості профілактики, діагностики та корекції девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування.

Одержані висновки та їх новизна: Теоретично проаналізовано наукові джерела, окреслено проблему дослідження та досліджено вплив сирітства на появу девіантної поведінки підлітків та виокремлено її типи. Організовано емпіричне дослідження на виявлення взаємозв'язку зовнішніх і внутрішніх чинників у детермінації девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування. Розроблено програму профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування.

Ключові слова: сирітство, підлітки, девіантна поведінка, профілактика та корекція девіантної поведінки, позбавлені батьківського піклування.

RESUME

Master's thesis contains 128 pages, 5 tables, 3 figures, 67 sources used items, 5 applications.

The purpose of the master's work is theoretical study and empirical study of the impact of abandonment on the occurrence of deviant behavior among adolescents, developing prevention, diagnosis and correction of deviant behavior among adolescents deprived of parental care.

The object is deviant behavior of adolescents deprived of parental care.

The subject of research: the features of prevention, diagnosis and correction of deviant behavior among adolescents deprived of parental care.

The resulting conclusions and innovation: novelty theoretically analyzed scientific sources, outlined research problem and the influence of abandonment to the emergence of deviant behavior of adolescents and singled out its types. Organized empirical research to identify the relationship of external and internal factors in the determination of deviant behavior among adolescents deprived of parental care. The program of prevention and correction of deviant behavior among adolescents deprived of parental care. **Keywords:** orphans, adolescents, deviant behavior, adolescents deprived of parental care.

АНОТАЦІЯ

Війтик В.Б. Профілактика, діагностика і корекція девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування.

Магістерська робота / Володимир Богданович Війтик; ТНЕУ, кафедра психології та соціальної роботи; наук, керівник доц. Ребуха Л.З. - Тернопіль, 2017.-128 с

Досліджувалася проблема щодо профілактики, діагностики і корекції девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування.

Об'єкт дослідження: підлітки ЗОШ №11 м. Тернополя, котрі позбавлені батьківського піклування.

Теоретично проаналізовані наукові джерела, окреслено проблему дослідження та досліджено вплив сирітства на появу девіантної поведінки підлітків та виокремлено її типи. Організовано емпіричне дослідження на виявлення взаємозв'язку зовнішніх і внутрішніх чинників у детермінації девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування. Розроблено програму профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування.

Ключові слова: сирітство, підлітки, девіантна поведінка, профілактика та корекція девіантної поведінки, позбавлені батьківського піклування.

ANOTATION

Vijtyk V.B. Prophylaxis, diagnosis. and correction of deviant behavior of adolescents deprived of parental care. Vijtyk /Vladimir Vijtyk; TNEU department of psychology and social work; Science. Head Assoc. Rebukha L.Z. - Ternopil, 2017.-128 p.

We investigated the problem regarding the prevention and correction of deviant behavior of adolescents deprived of parental care.

Object of study: Teens school №11 m. Ternopil, who are deprived of parental care ..

Theoretically analyzed scientific sources, outlined research problem and the influence of abandonment to the emergence of deviant behavior of adolescents and singled out its types. Organized empirical research to identify the relationship of external and internal factors in the determination of deviant behavior among adolescents deprived of parental care. The program of prevention and correction of deviant behavior among adolescents deprived of parental care.

Keywords: orphans, adolescents, deviant behavior, prevention and correction of deviant behavior without parental care.

ПЛАН

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПІДХОДІВ ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ СИРІТСТВА ПІДЛІТКІВ ТА ЙОГО ДЕСТРУКТИВНИХ НАСЛІДКІВ

1.1. Сирітство як соціальне явище та наукова проблема

1.2. Взаємозв'язок зовнішніх і внутрішніх чинників у детермінації
девіантної поведінки підлітків

1.3. Вплив сирітства на появу девіантної поведінки підлітків

Висновки до першого розділу

РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІЗ ПРОФІЛАКТИКИ, ДІАГНОСТИКИ ТА КОРЕКЦІЇ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

2.1. Специфіка прояву девіантної поведінки підлітків, позбавлених
батьківського піклування з благополучних сімей

2.2. Програма профілактики, діагностики та корекції девіантної поведінки
підлітків, позбавлених батьківського піклування

2.3. Основні напрями профілактики девіантної поведінки підлітків,
позбавлених батьківського піклування

Висновки до другого розділу

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ДОДАТКИ

ЗМІСТ

ВСТУП	13
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПІДХОДІВ ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ СИРІТСТВА ПІДЛІТКІВ ТА ЙОГО ДЕСТРУКТИВНИХ НАСЛІДКІВ	16
1.1. Сирітство як соціальне явище та наукова проблема	16
1.2. Взаємозв'язок зовнішніх і внутрішніх чинників у детермінації девіантної поведінки підлітків	22
1.3. Вплив сирітства на появу девіантної поведінки підлітків	32
Висновки до першого розділу.....	38
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІЗ ПРОФІЛАКТИКИ, ДІАГНОСТИКИ ТА КОРЕКЦІЇ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ....	40
2.1. Специфіка прояву девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування з благополучних сімей	40
2.2. Програма профілактики, діагностики та корекції девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування	51
2.3. Основні напрями профілактики девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування	74
Висновки до другого розділу	84
ВИСНОВКИ	87
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	90
ДОДАТКИ	98

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Актуальність суспільної та наукової проблеми сирітства є очевидною: по-перше, духовна, соціальна, політична й економічна криза сучасного українського суспільства призвела до збільшення кількості сімей з тим або іншим рівнем соціальної, психологічної або структурної дезорганізації; по-друге, виявом духовної кризи суспільства стала криза виховання; по-третє, кризові явища в суспільстві викликали зростання злочинності, наркоманії, алкоголізму, психічних розладів різного ступеня тяжкості, що призвело до сирітства. Негативні наслідки цього процесу спотворюють розвиток дитини на всіх вікових етапах, досягаючи свого апогею саме у підлітковому віці, і проявляються в різного роду девіаціях: бродяжництві, небажанні вчитися, дотриманні норм субкультури, проституції, узалежненій поведінці тощо. Тому вивчення проблеми девіантної поведінки підлітків під впливом сирітства вимагає підвищеної уваги дослідників.

Аналіз наукових джерел дозволяє виокремити декілька підходів у сучасних дослідженнях, які визначають сутність сирітства: соціально-економічний (В. Бочарова, М. Лазутова, Є. Рибинський); психолого-педагогічний (Н. Іванова, Л. Оліференко), правовий (С. Бандура, Л. Пірог). Причини дитячої зайнятості та дитячого жебрацтва розкривають Г. Осадча, Є. Проніна; специфіку життя вуличних дітей в умовах тіньових громад – С. Стівенсон; соціальні детермінанти підліткової агресії – Є. Волянська. Взаємовідносини дітей і батьків, місце і роль родини в житті дитини аналізують А. Арєф'єв, С. Воскобойникова, І. Назарова, А. Нечаєва; проблему становища безпритульних дітей досліджують О. Балакірева, Є. Бреєва, Л. Волинець, Б. Кобзарь; соціальні наслідки позбавлення дітей батьківської опіки розглядають Н. Комарова, І. Пеша, Ф. Шерегі, В. Яковенко та ін.

Встановлено, що сирітство є тим чинником, який здатен впливати на появу тих чи інших моделей поведінки особистості. Проте констатовано, що девіантна поведінка розглядається як результат взаємодії двох чинників: умов мікросередовища (десоціалізуючі впливи сім'ї та школи, психологічні труднощі та ускладнення, породжені проблемогенним соціумом, деформації у спілкуванні та взаємодії) та індивідуальних особливостей індивіда (суперечності підліткового віку, вибірково-активне ставлення індивіда до суспільних норм і цінностей) (В. Бітенський, О. Блинова, В. Глушков, Н. Завацька, А. Лічко, О. Лосієвська, Н. Максимова, В. Оржеховська, І. Рущенко, В. Синицький, В. Соколов). Саме актуальність даної проблеми та розробка профілактичних та корекційних програм щодо девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування й обумовили вибір теми дипломного дослідження: **«Профілактика, діагностика і корекція девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування»**.

Об'єкт дослідження – девіантна поведінка підлітків, позбавлених батьківського піклування.

Предмет дослідження – особливості профілактики, діагностики та корекції девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати й емпірично дослідити вплив сирітства на виникнення девіантної поведінки підлітків, розробити програму профілактики, діагностики та корекції девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування.

Відповідно до мети дослідження були визначені такі **завдання**:

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз підходів до проблеми сирітства підлітків та його деструктивних наслідків.
2. Дослідити вплив сирітства на появу девіантної поведінки підлітків та виокремити її типи.

3. Обґрунтувати взаємозв'язок зовнішніх і внутрішніх чинників у детермінації девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування.

4. Розробити програму профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування.

Теоретико-методологічну основу дослідження становили: загальнонаукові принципи системності, розвитку, єдності зовнішнього і внутрішнього (О. Бодальов, Л. Виготський, В. Зінченко, А. Петровський); дослідження особистості й діяльності (К. Абульханова, Б. Ананьєв, І. Кон, С. Максименко); механізми та умови формування особистості в підлітковому віці (П. Блонський, Л. Виготський, Г. Костюк, Ж. Піаже, В. Столін); сирітство як соціальне явище (О. Балакірева, Л. Волинець, Н. Комарова, І. Пеша, В. Яковенко); принципи корекції девіантної поведінки особистості (О. Блинова, Н. Завацька, О. Лосієвська, Н. Максимова, В. Оржеховська).

Для вирішення поставлених завдань було використано такі **методи дослідження**: теоретичні: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення наукових результатів; емпіричні: бесіда, спостереження, анкетування, тести-опитувальники, методики діагностики.

Практичне значення дослідження полягає в розробці й апробації програми профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування. Запропонована програма може бути застосована в роботі соціальних працівників, соціальних педагогів, практичних психологів загальноосвітніх шкіл та спеціалізованих навчальних закладів, працівників центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, які займаються проблемами запобігання деструктивним проявам у поведінці підлітків, позбавлених батьківського піклування.

Структура та обсяг роботи. Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку

використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи становить 128 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПІДХОДІВ ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ СИРІТСТВА ПІДЛІТКІВ ТА ЙОГО ДЕСТРУКТИВНИХ НАСЛІДКІВ

1.1. Сирітство як соціальне явище та наукова проблема

Сирітство, як соціальне явище, інтегрує в собі низку проблем, що виникли на тлі соціально-економічного й психолого-педагогічного неблагополуччя суспільства.

У тлумаченні наукових категорій «сирітство», «діти-сироти», «соціальні сироти», «діти, позбавлені батьківського піклування» потрібно зробити певне змістовне пояснення. Визначення сутності означених категорій знаходимо у працях Л. Волинець, Н. Комарової, О. Антонової-Турченко, І. Іванової, І. Пеші, Л. Артюшкіної-Полянничко, В. Оржеховської, В. Виноградової-Бондаренко, Г. Бевз, М. Галагузової, В. Курбатова та ін.

Втрату батьків дитиною історично пов'язували лише з їх смертю. Характерною рисою українського народу було те, що до складу сиріт зараховували дітей, які втратили двох або одного з батьків. На сьогодні поняття втрати батьків дитиною можна розглядати ширше: з одного боку, як смерть батьків, та з іншого – як умовлена різними причинами відсутність піклування про дітей з боку батьків. За даним принципом розрізняють дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. У Законі України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001р. наведено таке формулювання: «дитина-сирота – дитина, в якій померли чи запропали батьки» [56, с.185]. У науковій літературі використовують також синонімічні до поняття «діти-сироти» терміни, зокрема, «прямі сироти» (В. Курбатов) та «біологічні сироти» (В. Оржеховська), «фізичні сироти» (В. Виноградова-Бондаренко).

Поряд з переконанням «діти-сироти» Закон України «Про охорону дитинства» виокремлює та обґрунтовує зміст поняття «діти, позбавлені батьківського піклування» – «діти, які залишилися без піклування батьків у взаємовідносинах з позбавленням їх батьківських прав; відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав; визнанням батьків безвісти відсутніми або недієздатними; оповіщення їх померлими; відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та пробуванням їх під вартою під час слідства; тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки; а також підкинуті діти; діти, батьки яких невідомі; діти від яких відмовились батьки, а також безпритульні діти» [56]. І. Галатир уточнює зазначений перелік категорій дітей і додає такі групи неповнолітніх: безпритульні діти – діти, які не мають постійного місця існування у зв'язку із утратою батьків, асоціальними формами поведінки дорослих в сім'ї; діти, яких прогнали з дому батьки; бездоглядні діти – діти, які мають істинне місце проживання, але вимушені перебувати на вулиці в результаті матеріальної неспроможності опікунів (родичів, бабусь, дідусів), психічних розладів батьків, неуважного ставлення останніх до виховання дітей; діти-втікачі із виховних закладів – діти, які зазнали психологічного, фізичного та сексуального насильства в закладах інтернатного типу та притулках; діти-втікачі із зовні щасливих сімей – діти з високим рівнем конфліктності, відхиленнями у психічному та особистісному розвитку; діти, які за своїми психологічними ознаками схильні до постійного перебування на вулиці – діти, позбавлені систематичного батьківського піклування; діти з виразно вираженими якостями важковиховуваності, діти з діагнозом дромоманія – схильність до бродяжництва та подорожування [28].

Для формулювання саме такої категорії дітей в науковій літературі використано термін «соціальні сироти», який активно вживають у світовій науці з 50-рр. ХХ ст., а в Україні – з кінця 80-х рр. Перше системне

дослідження соціального сирітства в Україні було здійснене в 1998р. у рамках проекту ЮНІСЕФ «Трансформація державної системи інститутів піклування про дитину в Україні». Авторський персонал у складі Л. Волинець, Н. Комарової, О. Антонової-Турченко, І. Іванової, І. Пеші у книзі «Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні ладу утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування» дає така дефініція поняття «соціальні сироти»: «це особлива соціально-демографічна група дітей, які внаслідок соціальних, економічних та морально-психологічних причин лишились сиротами при живих батьках» [25, с. 11]. До цієї ж групи вони зачисляють безпритульних та бездоглядних дітей, тобто дітей вулиці. Інші українські дослідники в тлумаченні терміна, без сумніву, опираються на це формулювання, добавляючи або звужуючи наведений перелік причин.

І. Козубовська визначає термін «соціальні сироти» таким чином: «це особлива група дітей, які залишилися без батьків через соціально-економічні причини, тобто сироти при живих батьках» [43, с.124].

Визначення Л. Артюшкіної, А. Полянничко розширене: «соціальні сироти – це особлива соціально-демографічна група дітей, які формально мають батьків, але в силу соціальних, економічних, морально-психологічних та фізичних причин фактично позбавлені батьківського піклування. До позбавлених батьківського піклування належать і бездоглядні та безпритульні діти, тобто «діти вулиці» [12, с. 6].

М. Галагузова узагальнює два попередньо визначені підходи: «соціальна сирота – дитина, яка має біологічних батьків, але вони з різних причин не займаються дитячим вихованням й не піклуються про неї» [27, с. 192].

Як синоніми поняття «соціальні сироти», зокрема для визначення категорій дітей, яких покинули в пологових домах, лікарнях, спеціалізованих закладах, у світовій практиці використовують й інші поняття: «діти, яких

залишили», «діти, від яких відмовилися батьки», «державні немовлята», «народжені, щоб бути покинутими», «вічні новонароджені» тощо [25].

Варіативність уживання термінів «діти-сироти» та «діти, позбавлені батьківського піклування», з одного боку, та «біологічні та соціальні сироти» – з іншого, зумовлена сферами їх використання: у нормативно-правових документах використовують лише перший варіант, у науковій соціально-педагогічній літературі та практичній соціальній роботі – обидва варіанти.

У визначенні поняття «сирота» в сучасній науковій літературі важливим є саме поєднання змістовного навантаження термінів «діти-сироти» та «діти, позбавлені батьківського піклування», що відображено, наприклад, у словнику за редакцією А. Капської, І. Пінчук, С. Толстоухової: «дитина, котра тимчасово або постійно перебуває поза сімейним оточенням внаслідок втрати батьків, а також дитина, яка не може з певних причин чи з власних інтересів залишатися в сімейному оточенні і потребує захисту та допомоги з боку держави» [41, с.183]. Тлумачення терміна збігається з поглядами дослідника В. Курбатова, який указує на тимчасову чи постійну позбавленість сиротою свого сімейного оточення або неможливість залишатися в такому оточенні та наявність у такої дитини права «на специфічний захист та сприяння, що надається державою» [48, с. 217].

У російській науковій літературі, зокрема М. Галагузовою, В. Курбатовим, термін «діти, які залишилися без піклування батьків» послуговуються як спадкове поняття стосовно термінів «діти-сироти» та «соціальні сироти». В. Курбатов визначає його таким чином: «діти, які залишилися без піклування батьків – особи віком до 18 років, що залишились без піклування одного чи обох батьків. До цієї категорії зараховують дітей, у яких немає батьків або вони позбавлені батьківських прав... Діти вважаються сиротами у зв'язку з ухилянням батьків від їх виховання чи від захисту їх прав та інтересів, відмовою батьків узяти своїх дітей із виховних, лікувальних

закладів, закладів соціального захисту населення та інших аналогічних закладів і в інших епізодах визнання дитини такою, яка залишилась без батьківського піклування в установленому законом порядку» [48, с. 218].

Уживання терміна «діти, що залишились без піклування батьків» як загального для визначення всіх можливих випадків, має історично-традиційний характер. Так, щорічний звіт, де відображений облік, улаштування та рух дітей і підлітків (Форма РВК№103), на початку 40-х рр. мав назву «Звіт про влаштування дітей, що лишилися батьків», з 1948р. у назву внесено зміну: «Звіт про влаштування дітей і підлітків, що лишилися без батьків», а з 1953р. протягом кількох десятиліть незмінно називався «Звіт про влаштування дітей і підлітків, котрі залишилися без піклування батьків».

У нормативно-правових документах України поняття «соціальне сирітство» вперше використане в національній програмі «Діти України», затвердженій Указом Президента України від 18 січня 1996р. [57].

В цілому, аналіз наукових джерел дозволяє виокремити декілька наукових підходів у сучасних дослідженнях, які визначають сутність сирітства: соціально-економічний (Є. Рибинський, В. Бочарова, М. Лазутова); психолого-педагогічний (Н. Іванова, Л. Оліференко); соціально-правовий (І. Невський та ін.). Соціальне сирітство є терміном соціально-психологічним і не має відповідного нормативного підкріплення, що призвело до появи суттєвих розбіжностей в оцінці рівня поширеності цього явища. Категорія «соціальне сирітство» є складовою поняття «сирітство». Щодо суттєвих відмінностей сутнісного змісту термінів «діти-сироти», «діти, позбавлені батьківського піклування», «біологічні та соціальні сироти» зумовлені сферами їх використання: у нормативно-правових документах використовують лише перші два варіанти, натомість у соціально-педагогічній та соціологічній літературі – всі варіанти. У наукових дослідженнях створені передумови для комплексного вивчення цієї проблеми: аналіз загальних підходів до соціальної

роботи з дітьми-сиротами подано у працях І. Дементьєва, Є. Рибинського, Л. Смагіної; профілактика збільшення кількості відмовних дітей і рання діагностика причин соціального сирітства розглянуті В. Брутманом, Т. Журбою, Н. Соколовою, О. Тимановою; взаємозв'язок медичних, психологічних і педагогічних аспектів у процесі інтеграції дітей-сиріт у суспільство розкриті у дослідженнях Т. Добровольської; психологічні особливості розвитку дітей-сиріт у наукових працях вивчають І. Дубровіна, В. Мухіна, А. Прихожан, І. Фурманова та ін. Педагогічним та соціально-педагогічним аспектам виховання дітей, які залишились без піклування батьків, присвячені роботи Л. Байбородової, Н. Іванової, А. Нечаєвої, Л. Оліференко, Е. Чепурних та ін.

В контексті аналізу проблеми сутності соціального сирітства важливим є висвітлення причин, які підтримують розповсюдження даного явища. Узагальнення результатів аналізу наукової літератури дозволило нам виділити також низку причин соціального сирітства в Україні [28]. Зокрема це:

- низький матеріальний рівень життя багатьох сімей, безробіття батьків;
- зайнятість батьків, що вимагає їх частотої і довготривалої відсутності;
- відсутність постійного житла (малозабезпечені сім'ї продають свої оселі, щоб убезпечити собі засоби існування, заздалегідь виводячи дітей, зоставляючи їх без житла);
- асоціальний спосіб життя одного або обох батьків, а саме, різні види залежності (пияцтво, нарко- і токсикоманія), проституція, участь у протизаконній діяльності;
- примушення дітей до жебрування з боку дорослих членів родини;
- різноманітні форми примусу над дітьми в сім'ї та державних закладах опіки;

- послаблення функцій державних закладів, які мають займатися вихованням та навчанням дітей;
- послаблення моральної відповідальності батьків за виховання дітей.

Як свідчать дані наукових досліджень, проблема сирітства соціально детермінована, але існують деякі розбіжності при виявленні чинників, які її провокують. Серед основних причин, які впливають на збільшення кількості дітей, позбавлених батьківського піклування, науковці виділяють такі [53]:

- асоціальна поведінка батьків, поширення алкоголізму та наркоманії і, як наслідок, – дошкульне поводження з дітьми;
- недієздатність батьків, у тому числі і через психічні розлади;
- передчасна смертність населення;
- високий рівень безробіття і бідності в країні;
- збільшення кількості неповнолітніх батьків, які психологічно та матеріально неспроможні самостійно виховувати дітей;
- зростання рівня злочинності; руйнування традиційних сімейних цінностей.

Отже, сирітство, як соціальне явище існує стільки, скільки людське суспільство і є невід'ємним елементом цивілізації. Але, коли біологічне сирітство є процесом об'єктивним, то масове збільшення дітей, позбавлених батьківських прав носить загрозливий для суспільства характер, тому їх деструктивні наслідки будуть відчутні через наступні покоління. Сучасне соціальне сирітство є, певним чином, наслідком недостатньої уваги суспільства до соціальних проблем сім'ї. Ситуацію з дітьми-сиротами поглиблює прогресуюча тенденція порушення конструкції сім'ї, погіршення виховної роботи з дітьми та батьками.

1.2. Взаємозв'язок зовнішніх і внутрішніх чинників у детермінації девіантної поведінки підлітків

Поведінка підлітка, позбавленого батьківського піклування детермінується взаємодією двох чинників: умовами мікросередовища та психологічними особливостями особистості. В якості мікросередовища розглядаємо сімейне, шкільне, та позашкільне оточення підлітка. Сирітство якраз створює слабку ланку, нейтралізуючи родинне коло і підсилює роль шкільного та позашкільного компонента. Загалом, аналіз наукової літератури щодо проблеми детермінації девіантної поведінки підлітків, засвідчує, що девіантна поведінка підлітків обумовлюється рядом чинників, серед яких виокремлюють: соціальні; психолого-педагогічні; психологічні чинники. Серед зовнішніх чинників девіантної поведінки підлітків виокремлюємо: деструктивні наслідки сирітства, десоціалізуючі впливи сім'ї та навчальних закладів, деформації у спілкуванні, проблемогенний соціум. Серед внутрішніх психологічних чинників, які сприяють появі девіантної поведінки підлітків виокремлюємо наступні: наявність штучних потреб (алкоголь, наркотики та ін.), емоційна нестійкість, агресивність та аутоагресивність, наявність акцентуацій характеру, відхилення в психічному розвитку, залежна поведінка, спотворена картина світу, неадекватний рівень домагань, неадекватна самооцінка (див. рис. 1.1).

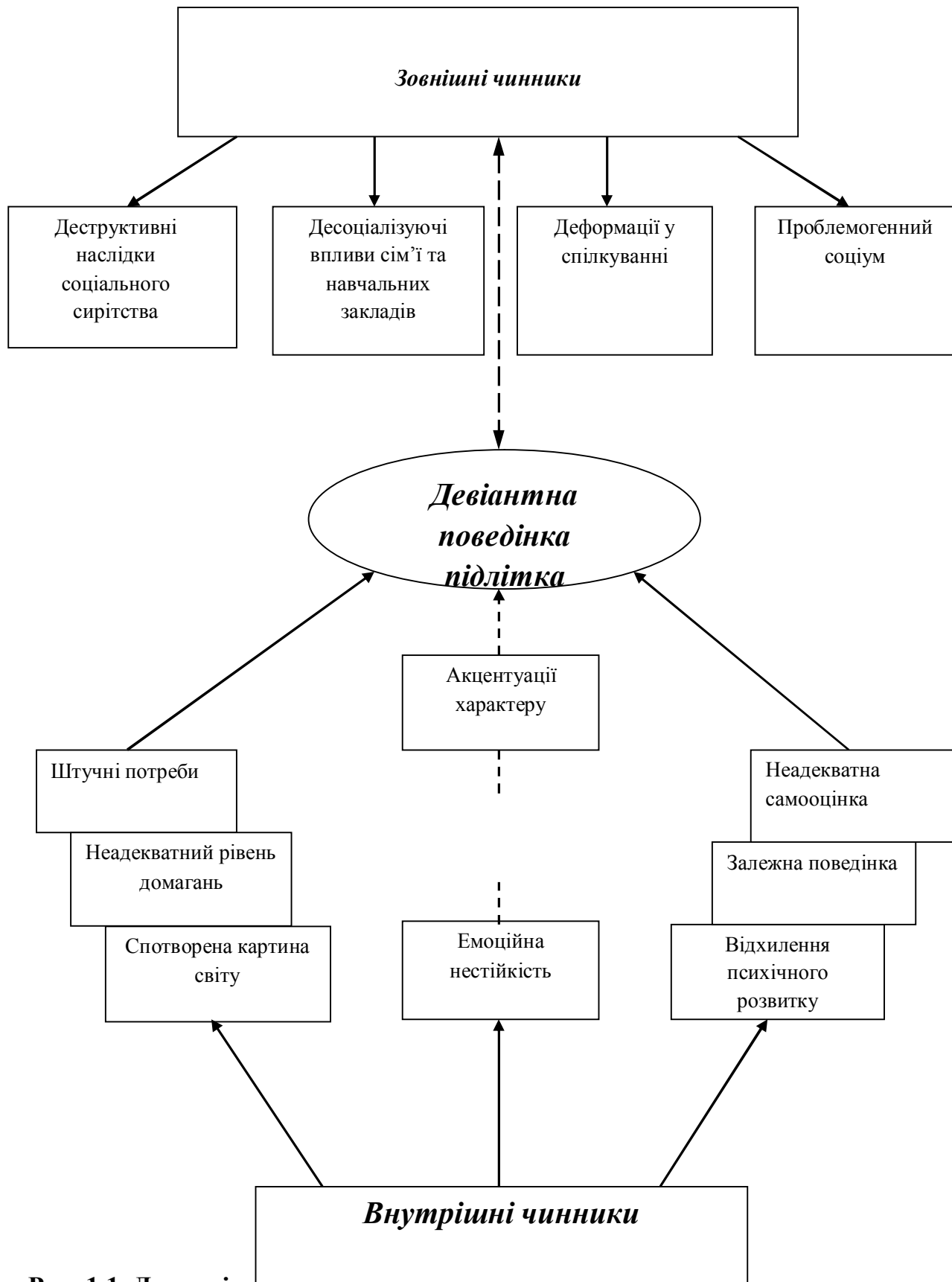

Рис. 1.1. Детермінація девіантної поведінки підлітків

Соціальні чинники формують соціально-економічні, політичні, культурно-освітні та ін. умови існування найближчого середовища підлітка (мікросередовища) зокрема. Макросередовище обумовлює поведінку підлітка опосередковано: перемінюючись істинним чином через соціальні і психологічні особливості мікросередовища, воно детермінує не лише умови існування кожної сім'ї, але й впливає на виховання підростаючої особистості в ній. Важливим на цьому рівні є стиль сімейного виховання як цілісна система різноманітних почуттів, поведінкових стереотипів, особливості сприйняття і розуміння їх характеру і вчинків. Зазначене творіння є поєднанням у різних пропорціях когнітивної (сформованості у батьків системи поглядів, уявлень про інших людей, про самого себе тощо, іншими словами системи ціннісних орієнтацій), емоційної (розвиток узвичаєних форм реагування) і поведінкової (вироблення типових способів спілкування) складової людських взаємовідносин.

Психолого-педагогічні чинники діють безпосередньо у сфері виховання і виражаються через організований і неорганізований вплив саме дорослих на формування особистості підлітка, засвоєння і відтворення ним суспільно визнаних поведінкових зразків. Найбільш складний психологічний чинник детермінації поведінки підлітка проявляється у незручних рисах його психіки й організму, які носять як спадковий, так і набутий характер.

У процесі взаємодії з навколишнім середовищем особистість може перебувати у чотирьох сферах – сфері нормативної поведінки, соціально-психологічній адаптації, поведінці, що відхиляється від норми та протиправній поведінці.

У сфері нормативної поведінки особистість повинна витримувати визначених норм, формалізованих у різних формоутворюючих документах, а також закріплених у звичаях та традиціях [7]. Норма – це явище групової свідомості у вигляді уявлень, які поділяються групою та найбільш частих

суджень членів групи про вимоги до поведінки з урахуванням їх соціальних ролей, які створюють оптимальні умови існування, з якими ці норми взаємодіють, та відображаючи, формують їх. Розрізняють норми біологічні, які стосуються організму людини та соціальні – до її поведінки у групі людей. Порушення соціальних норм особистістю призводить до осудження та карі її групою. Серед багатьох соціальних норм (професійних, трудових, естетичних, релігійних та ін.) для поведінки, яка відхиляється особливе важливість мають моральні та правові норми. У якості оціночної характеристики результату засвоєння та відтворення індивідом соціального досвіду виділяють поняття “соціалізаційна норма”, яке визначають як певний й відрегульований соціальний механізм входження індивіда у суспільство, розвиток індивіда у повноправну особистість, яка має індивідуальні та соціально-типологічні, соціально-значущі риси. Соціалізаційна норма може видаватися як прийнятий у даному суспільстві орієнтир особистісного розвитку індивіда з урахуванням його вікових та індивідуально-психологічних характеристик [5; 11; 19].

В процесі соціалізації підліток вибирає індивідуальний стиль поведінки, який варіативно знаходиться перебуває між нормативною і асоціальною поведінкою. Критерієм даного орієнтиру особистісного розвитку індивіда, успішного засвоєння їм соціального досвіду може виступати: зміст сформованих установок, стереотипів, цінностей людини; адаптованість особистості, її нормотипова поведінка, соціальна ідентичність.

Необхідно зазначити, що поведінка розглядається не тільки як складний комплекс видів соціальної діяльності людини, за сприянням яких вивчається навколишнє середовище, але й як спілкування, як практична взаємодія з людьми у різних ситуаціях. У сфері міжособистісних відносин кожна дія, вчинок являють собою унікальне утворення, яке піддається класифікації тільки у найзагальніших рисах. Наприклад, найбільш конкретно нормована працелюбна діяльність людини, представлена у вигляді правил техніки

безпеки, що звичайно виконується людиною самотійно від статі, віку, соціального походження, національності. Нормативність поведінки у сфері міжособистісних відносин регулюється, з одного боку, нормами, які формалізовані у державному масштабі, та закріплюються з раннього віку через систему офіційного виховання та навчання, з іншого боку, звичаями та традиціями, які зберігаються у системі неформалізованих відносин у родині, побутовому оточенні та контролю з боку держави підлягає лише частково [19].

Поведінка особистості, внаслідок якої отримано доцільний, корисний результат, є адаптивною. Адаптивність та неадаптивність А. Петровський визначає як тенденцію відповідності чи невідповідності між цілями та отриманим результатом діяльності людини [52]. За допомогою поняття “адаптація” він розглядає соціалізацію як процес сходження особи у соціальне середовище та її адаптація до культурних, психологічних, соціальних факторів. Адаптивну поведінку на психічному рівні у широкому розумінні можна установити як сукупність процесів, що підлягають саморегуляції, які забезпечуються уродженими чи придбаними психофізіологічними та психічними механізмами. Протікання таких процесів детерміновано об’єктивними (характеристики середовища) та суб’єктивними (індивідуально-особистісні характеристики суб’єкта) умовами: дані процеси лежать у основі діяльностей, які складають поведінку та спрямовані на досягнення вигідного результату, який не входить у протиріччя з особливостями або особистісними установками суб’єкта [52].

Кожний інцидент порушення рівноваги у роботі функціональних систем призводить до специфічних порушень поведінки у цілому, тобто до виникнення стану дезадаптації. Так наприклад, у ситуації, коли особистість включена у нове для неї, незвичне оточення (якщо це підліток – середовище пізнання, спілкування) виникає ситуація дезорієнтації. У такому випадку

звичні засоби поведінки позбуваються свою пристосувальну функцію, а нові особистість ще не засвоїла.

Майбутній крок на шляху до формування дезадапційної поведінки, яка може призвести до формування поведінки, яка відхиляється від норми – дестабілізація, ситуація у якій поведінка особистості набуває дурного, непослідовного характеру. Подальший крок на шляху до дезадапційної поведінки – деструктивна поведінка. У даному випадку особистість здійснює негативні, аморальні дії, вчинки, які являють собою порушення правил етики, моральних норм, тому поведінка може придбавати делінквентного характеру [2].

Відоме трактування дезадаптації як процесу, який протікає поза патологією та пов'язаний з відвиканням від звичайних умов життя та пристосуванням до інших [3; 4; 10]. Існує також й інше трактування такого терміну, коли мають на увазі порушення, які виявляються при акцентуаціях характеру та під дією психогенних чинників [51].

У схематичному вигляді процес дезадаптації розгортається за принципом “замкненого помилкового кола”, де рушійним механізмом є різка зміна умов життя, пересічного середовища, наявність стійкої психотравмуючої ситуації [21]. Зазвичай причиною дезадаптації стають особливості та недоліки в індивідуальному піднесенні людини, які не дозволяють їй обрати форми поведінки, адекватні новим умовам.

Патогенність тих чи інших факторів, як відмічав Г. Міньковський, визначається не тільки об'єктивним характером травмуючої ситуації, але й суб'єктивним відношенням до неї особистості, тому процес дезадаптації перед усім, залежить від мотиваційної структури, емоційних та інтелектуальних особливостей індивіда [22]. За думкою Н. Максимової, кожна людина з притаманним їй “конституційним соматотипом” живе у “своєму стресовому фоні” соціального середовища, виявляє як вибірккову чуйність до різного роду

впливів, так й певні форми реагування на них. Деадаптація поглиблює наявні у людини психічні та соматичні порушення, які зумовлюють у наступному до відхилень у розвитку [49].

У залежності від природи, характеру, ступеню деадаптації можна виділити патогенну, психогенну, соціальну деадаптацію. Перший вид деадаптації провокується відхиленнями, які пов'язані з патологією психічного розвитку; у результаті деадаптації можливе виникнення нервово-психічних захворювань. В основі такої деадаптації лежить функціонально-органічні ураження центральної нервової системи. Наслідки такої деадаптації не є ціллю нашого дослідження, але вона може бути в основі деяких відхилень поведінки і це необхідно враховувати.

Психічна деадаптація викликана віковими та індивідуально-психологічними прикметами розвитку особи. У свою чергу психічна деадаптація поділяється на стійку та короткотермінову. Стійка психічна деадаптація зумовлює до формування у особистості різних неблагополучних індивідуально-психологічних особливостей емоційно-вольової, пізнавальної сфери – зниження порогу емпатійності, індиферентності інтересів, дефектів вольової сфери та ін., що у свою чергу може спричинити до виникнення девіацій [26; 45].

Тимчасові нестійкі форми психічної деадаптації обумовлені психофізіологічними віковими особливостями часткових кризових періодів розвитку особистості. Так, наприклад, діяльне формування самосвідомості у підлітковому віці зумовлює до загострення потреби у спілкування з однолітками, прагнення самоствердження у середовищі, що у певних невідповідних умовах вміє проявлятися у формах асоціальної поведінки. Але така поведінка нетривала, тобто з переходом підлітка у іншу вікову категорію форма психічної деадаптації змінюється або зникає. Якщо ж з яких-небудь причин у даному віці особистість не змогла досягти своєї цілі (навіть

такими неадекватними прийомами установити рівновагу), процес психічної дезадаптації стає стійким, довготривалим та придатним призвести до формування стійкої, стереотипної моделі поведінки, яка відхиляється від норми.

Соціальна дезадаптація може бути спровокована як прямим десоціалізованим впливом, коли у найближчому оточенні підліток віднаходить приклади антисуспільної поведінки, так й непрямим діянням, коли знижується референтна значущість провідних інститутів соціалізації – роду, школи. Якщо при соціальній дезадаптації порушення функціонального боку соціалізації (визначається інститутами, механізмами та засобами, які забезпечують хід засвоєння соціального досвіду, інтеріоризації зовнішніх групових норм, цінностей у систему внутрішньої регуляції індивіда) та змістовного боку (характеризується соціальним досвідом, який засвоюється індивідом, охоплює основні сфери соціалізації «людина та професія», «людина та суспільство», «людина та самосвідомість») стає критичним для особистості, у поведінці це виявляється у порушенні норм моралі та права, асоціальних формах поведінки [3; 30; 31].

Соціальна дезадаптація, як вказує С. Белічева, проявляється у відхиленнях психосоціального розвитку дітей та підлітків, що простежується у поведінці, неадекватній вимогам та нормам інститутів соціалізації, в труднощах засвоєння шкільної програми, соціальних девіаціях, в деформації системи внутрішньої регуляції соціальної поведінки суб'єкта [1; 18].

Уточнивши трактування таких понять як «нормативна поведінка» та «дезадаптація», ми можемо змінити висновок, що багатьма ученими дезадаптація розглядається як процес, що свідчить про невідповідність взаємодії людини з навколишнім середовищем, наслідками якого вмiєш бути формування поведінки, яка відхиляється від норми.

Поведінкою, що відхиляється від норми, називають систему вчинків або окремі вчинки, які шкодять прийнятним у суспільстві правовим або внутрішнім нормам [46]. Поняття девіантної поведінки включає в себе не окремі вчинки, а більш чи менш стабільний відпрацьований стереотип поведінки або майже «стиль життя», тісно пов'язаний зі стійкими особистісними рисами суб'єктів такої поведінки. Отже, девіантною поведінку можна називати тоді, коли відхилення у поведінці є не поодинокими, а стійкими та повторюваними.

Девіантну та делінквентну поведінку можна розрізнати наступним чином: девіантна поведінка відносна, а делінквентна – абсолютна. Відносність девіантної поведінки визначається у тому, що вона має відношення тільки до культурних норм даної групи, а делінквентна поведінка абсолютна щодо законів держави [62].

Дослідники поглиблюють поняття поведінки, що відхиляється від норми, та виділяють чотири її варіанти:

- відхилення, які не є недотриманням загальноприйнятих етичних норм. Це може бути поведінка, яка не відповідає віку при нормальному психічному розвитку;
- порушення соціальних норм, яке не є правопорушенням;
- правопорушення та злочиння;
- поведінка, що відхиляється від норми, та у значній мірі обумовлена патологічними факторами, захворюваннями. Вона притаманна підліткам з психопатичними рисами особистості, неврастеніями, психічними недугами [36; 37].

Не дивлячись на багатоваріантність оцінки, тут також виділено тільки два види відхилень у поведінці: поведінка, яка являє собою суспільну небезпеку (тобто делінквентна) та поведінка, яка призводить до проблем у системі взаємостосунків (дійсно девіантна поведінка).

Таким чином, на основі вищезазначених формулювань та умов ми виокремили ті аспекти девіантної поведінки, які будуть основними для нашого дослідження та, на нашу оцінку, будуть нарощувати змістовну характеристику поняття:

- девіантна поведінка підлітків є наслідком процесу дезадаптації (психічної, соціальної, патогенної);
- у нашому дослідженні ми не розглядаємо патогенну дезадаптацію. Хоча необхідно враховувати, що відхилення у поведінці можливо є наслідками патологій психічного розвитку підлітка;
- ми розглядаємо ті варіанти девіантної поведінки, які являють собою наслідки стійкої психічної або соціальної дезадаптації, призводять до формування моделі, «стилю» поведінки суб'єкта;
- такі поведінкові прояви підлітка є стереотипними, постійними та тісно пов'язаними зі стійкими особистісними рисами людини;
- девіантна поведінка характеризується значною ущербністю для окремої особистості та перешкоджає її подальшій соціалізації.

1.3. Вплив сирітства на появу девіантної поведінки підлітків

Наслідки сирітства мають важкий, руйнівний характер для вразливої дитячої особистості. Серед них науковці відзначають такі: глибокий та часто незворотний заперечливий вплив на здоров'я та психіку, умовно-придбаний дитиною під час проживання в сім'ї; негативний соціальний досвід у період раннього та дошкільного дитинства; можливі патології внутрішнього розвитку через неправильний спосіб життя майбутньої матері, а також непрохану вагітність; важка психологічна травма, якої зазнає дитина, коли її вилучають із родини [24; 25; 32; 33; 53; 58]. У результаті цього близько 60% дітей мають патології центральної нервової системи, майже 55% дітей

відстають у фізичному розвитку. Лише близько 5% дітей-сиріт кваліфікують як здорових. Найголовніше, негативним є те, що соціальне сирітство сприяє закріпленню юридичного соціального статусу “соціального сироти” з наступним вихованням дитини в установах соціальної депривації. Незважаючи на те, що статус соціального сироти мають діти, які перебувають у притулках та спеціальних інтернатах, на тлі суспільного розповсюдження, можемо зробити умовивід, що факт соціального сирітства має широкий контекст і може включати в себе такі категорії дітей: діти трудових мігрантів, діти з неблагополучних родин, діти з дистантних та часткових сімей. Як правило, такі діти перебувають на обліку шкільних соціальних педагогів та психологів, але спеціальна робота з ними не проводиться. Тому в науковому плані доцільно розглядати соціально-психологічні особливості розвитку підлітків в закладах інтернатного типу. Виходить, що підліток, залежно від того, коли він потрапив у притулок, мав би змінити асоціальну модель поведінки на нормативну. Проте, як показують дані наукових досліджень і практика, нерідко це буває не так.

Закономірності розвитку та трансформації соціально-педагогічних функцій установ інтернатного та постінтернатного типу для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в українському суспільстві досліджують А. Бондар, Б. Кобзар, В. Слюсаренко, В. Яковенко. При цьому не зайве зауважити, що вчені віддають особливу данину на формування внутрішніх якостей дітей-сиріт та вихованців інтернатних закладів (Л. Дробот, Н. Огренич, Ю. Підборський), гуманізацію їх міжособистісного спілкування та необхідність встановлення родинних взаємин між дітьми (В. Галузинський, Л. Євграфова, Л. Канішевська, Т. Шатохіна та ін.).

В установах виховання, в дитячому будинку чи в школі-інтернаті труднощі соціально-психологічної адаптації дітей, позбавлених батьківського піклування подвоюються. Це обумовлено специфічною рольовою позицією

дитини – позицією сироти, що не має підтримки і схвалення в соціумі. Небезпека цієї ролі полягає в тому, що вона гальмує особистість в утриманській, інфантильній позиції і блокує прояв потенційних особистісних можливостей. Наступна соціально-психологічна особливість – відсутність особистісного простору, обмеженість соціально-психологічного досвіду взаємодії, дотримання шорсткого режиму [39; 40].

Таким чином, умови побуту дитяти в дитячому будинку не дають їй можливості самостійно регулювати ритм і частоту контактів з середовищем відповідно до динаміки власних потреб. Це може спричинювати до утруднень у формуванні здібностей до усвідомлення своїх актуальних станів. Така дитина насилу відповідатиме на такі важливі для піднесення самовизначення запитання, як: «чого я хочу зараз?», «який я зараз?». Як компенсаторний механізм у даному інциденті почне функціонувати злиття з середовищем «Я хочу того, що хочуть від мене інші», що веде до втрати меж власного «Я». Постійне вставлення дитини в систему вимушених контактів розмиває межі особистісного простору, що робить непримиренно утопічним відхід дитини у власний світ для відновлення психоемоційного ресурсу. Організація проживання дитини в дитиннім будинку задає дитині чітко окреслені соціально-рольові позиції (учня, вихованця). Незначний як сам набір цих ролей, заданих ззовні, так і варіативність дій усередині цих ролей. Знаходячись довготривалий час тільки в рамках цих позицій, особистість втрачає можливість до прояву індивідуальності і вільного самовираження, що і не дозволяє їй знайти опору в собі. Для оволодіння всім спектром власної “самостійності” дитині необхідне засвоєння ролей, які задаються ситуацією вільної спонтанної взаємодії, де знімається страх оцінки, страх невідповідності, і провокуються творчі потенціали. Дослідники помічають, що застряванню дитяти в інфантильній позиції сприяє особливий тип взаємодії з

нею з боку дорослих (вихователів, педагогів). Такий тип позначається як чергування опіки і придушення [34; 50].

Необхідно відзначити, що діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування – це категорія дітей, яка має типологічні особистісні якості, обумовлені деприваційними, інституційними та педагогічними чинниками.

Дослідження, проведені в багатьох країнах світу (А. Гезелл, І. Лангмейер, З. Матейчек, А. Прихожан, Н. Толстих, А. Фрейд та ін.), свідчать, що поза сім'єю піднесення дитини протікає особливим шляхом, у неї формуються специфічні риси характеру, поведінки, особистості. Також встановлено, що в розвитку дітей, які виховуються в інтернатних установах, спостерігається не просто відставання або недорозвинення особистісних утворень, а й інтенсивне формування декотрих безкомпромісно інших механізмів, за допомогою яких дитина пристосовується до життя в даних установах.

Аналіз літератури та вивчення результатів досліджень з питання про особливості розвитку особистості дітей, які виховуються в прихованих установах, дозволили визначити низку основних факторів, що визначили формування даних прикмет (Л. Байбородова, І. Дубровіна, Н. Іванова, М. Рожков, І. Фурманов та ін.) [13; 14; 20; 23].

Психологічні дослідження специфіки розвитку вихованців дитячих будинків, проведені вченими в різний час, традиційно ґрунтуються на уявленні про депривацію – психічний стан, що виникає в результаті позбавлення чи навіть втрати або незначного обмеження можливостей особи задовільняти життєво важливі потреби. Залежно від того, саме як позбавлена особа, виділяють різні види депривації – сенсорну, когнітивну, емоційну, соціальну тощо.

Позбавлення батьками дитини необхідних джерел, котрі впливають на її розвиток, має згубні і незворотні наслідки. Так, американський психолог і

педагог М. Айнсворз відзначає, що наслідки депривації залежать від віку, в якому почалася і закінчилася депривація, і від її тривалості. «Депривація, що почалася на першому році життя і десь тривала приблизно трьох років, зазвичай призводить до тяжких наслідків для інтелектуальних і особистісних функцій і практично це не можна виправити» [29].

Істотним чинником, що впливає на дальший свідомий розвиток дитини, є її «до сирітський» соціальний досвід, який необхідно враховувати педагогу при побудові індивідуальної роботи. Ситуація розриву із сім'єю завжди впливає на подальше життя і діяльність дитини. Так, І. Фурманов виокремлює такі категорії дітей на основі наслідків психічних травм, що привели їх до сирітства: діти, які пережили смерть батьків; діти із сімей алкоголіків; діти, які зазнали сексуального насильства; діти, які зазнали фізичного насильства; діти, які зазнали значні образи і численні приниження [59; 60; 61].

При влаштуванні дитини до інтернатного закладу на її розвиток в цілому впливають інституційні чинники, які виражаються у зміні характеру впливу джерел соціалізації, де головним агентом виступає колектив вихованців, і, як наслідок, відбувається заміщення одного з основних соціальних інститутів – сім'ї – установою. Необхідно зауважити, умови організації життєдіяльності в цих загальних установах (загальні спальні, ігрові, їдальня та ін.) безпосередньо впливають на специфіку розвитку дітей-сиріт [6; 17].

Розглядаючи соціалізацію дитини як мету соціальної діяльності, необхідно зазначити, що відтак цей процес найефективніше здійснюється у трьох сферах: становленні самосвідомості дитини, її діяльності й у спілкуванні. Так, на думку Н. Іванової, «виділені сфери завжди створюють для індивіда можливість розширення дійсності, в якій він діє, пізнає і спілкується, тим самим освоюючи всю систему соціальних відносин» [38].

Характеризуючи поведінку дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, група білоруських психологів під керівництвом І.

Фурманова наглядно встановила, що завжди головна специфіка поведінки дітей, які виховуються поза сім'єю, полягає в несформованості внутрішнього, психічного плану дій, а орієнтація мислення, мотивації та поведінкові реакції спрямовані, здебільшого, на зовнішню ситуацію; вона виявляється в емоційно-вольовій сфері особистості дитини-сироти [61].

Дослідники вказують, що емоційний портрет вихованця загального дитячого будинку характеризується такими рисами: зниженим фоном настрою; бідною гамою емоцій, одноманітністю емоційно-експресивних засобів спілкування; схильністю до швидкої зміни настрою, одноманітністю і стереотипністю емоційних виявів; емоційною поверховістю, що згладжує негативні переживання та сприяє їх швидкому перелаштованому забуванню; неадекватними формами емоційного реагування на сильне схвалення та зауваження; підвищеною схильністю до страхів, тривожністю і неспокоєм; основною спрямованістю позитивних емоцій – отриманням все нових і завжди нових наглядних задовольень; нестабільністю емоційних контактів з оточуючими; надмірною імпульсивністю, афективною вибуховістю; нерозумінням емоційного стану іншої людини, її поведінки, що часто викликає негативні емоції до партнера, відображається на взаєминах з ним, призводить до конфліктів і сварок [54; 55; 64].

Для дітей-сиріт характерне водночас ситуативне і не тільки проживання життя. Це призводить до відкидання досвіду, коли окремі пережиті епізоди не стають подіями життя, не присвоюються і не входять в особистий психологічний досвід, що перешкоджає розвитку адекватної самооцінки та рівня домагань [63].

Специфічні особливості самосвідомості особистості дитини-сироти, на думку Л. Шипіциної, полягають у тому, що такі діти часто не знають і не сприймають себе як особистість унаслідок формування зовсім неадекватних соціальних очікувань. Вони, як правило, орієнтуються на визнання у своєму

середовищі через фізичну силу, агресію і асоціальні форми поведінки [63]. Практичні дослідження показують, що головною цінністю вони вважають силу людини, яка здатна завжди її захистити.

Головним керуючим засобом, що забезпечує подолання труднощів соціалізації, є організація в установах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування діяльності, різноманітної за змістом, формами, способами її виконання. У процесі діяльності набувається життєвий досвід, пізнається навколишня дійсність, засвоюються нові знання, швидко виробляються уміння та навички.

На думку В. Баранник, основу діяльності в дитячому будинку повинні становити ситуації, коли дитина має можливість вибирати, вчитися обґрунтовувати свій вибір, перевіряти себе і визначати свої можливості, приймати самостійні рішення [16].

Говорячи про здатність дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування до вибору діяльності і самостійного прийняття рішення, зазначимо, що особливі умови організації життєдіяльності в установах, відсутність адекватних засобів часто ускладнюють цілісно формування цієї здатності. Внаслідок цього для вихованців дитячих будинків характерна схильність уникати відповідальності за вибір і передавати її дорослим. Тому наслідки впливу соціального сирітства на поведінку дитини є дуже складними і можуть часто призводити до різноманітних проявів девіацій у поведінці.

Висновки до першого розділу

Сирітство розглядається як аномальне соціальне явище, результат соціальних катаклізмів у житті суспільства, зумовлене дефіцитом суспільних і державних інститутів, покликаних цілісно забезпечувати і повного дотримання основних прав і свобод дитини; явище, яке засвідчує кризу

інституту сім'ї, а також загальний негативний вплив соціуму на формування особистості в соціальному, моральному та фізичному аспектах.

З'ясовано, що найбільш відчутними є негативні прояви сирітства у розвитку особистості в підлітковому віці. Це зумовлене тим, що підлітковий період традиційно вважається одним із найбільш критичних моментів у психічному розвитку особистості, який в цілому насамперед визначається глибокими внутрішніми перетвореннями.

Сирітство є ненормативним соціальним явищем і здатне часто сприяти появі девіантної поведінки, яка є результатом порушення взаємодії особистості з соціальним середовищем. Повне порушення взаємовідносин дитини з оточуючими – наслідок певних умов соціального середовища, а саме недотримання цих взаємовідносин впливає на формування девіантності у дитини.

Поведінка підлітка, позбавленого батьківського піклування детермінується взаємодією двох чинників: умовами мікросередовища та психологічними особливостями особистості. В якості мікросередовища розглядається сімейне, шкільне, та позашкільне оточення підлітка. Сирітство якраз створює слабку ланку, нейтралізуючи родинне коло і підсилює роль шкільного та позашкільного компонента. Девіантна поведінка підлітків, позбавлених батьківського піклування обумовлюється соціальними, психолого-педагогічними, психологічними чинниками. До зовнішніх чинників належать: деструктивні наслідки сирітства, деформації у спілкуванні, проблемогенний соціум. Серед внутрішніх психологічних чинників виділяють наступні: наявність штучних потреб (алкоголь, наркотики та ін.), емоційна нестійкість, агресивність та аутоагресивність, наявність акцентуацій характеру, відхилення в психічному розвитку, залежна поведінка, спотворена картина світу, неадекватний рівень домагань, неадекватна самооцінка.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ІЗ ПРОФІЛАКТИКИ ТА КОРЕКЦІЇ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

2.1. Специфіка прояву девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування та з благополучних сімей

Проведений теоретичний аналіз наукової літератури дозволив виокремити інтегральні деструктивні наслідки соціального сирітства, які впливають на появу девіантної поведінки підлітків. Для з'ясування міри їх прояву ми дослідили підлітків з благополучних сімей і підлітків, які позбавлені батьківського піклування (на базі Тернопільської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 11). На констатуючому етапі дослідження підлітків було розподілено на експериментальну велику групу (ЕГк), у яку увійшли 12 підлітків, позбавлених батьківського піклування із девіантною поведінкою, та контрольну утворену групу (КГк) із 15 досліджуваних, яку становили підлітки без проявів девіацій у поведінці, що виховуються у сім'ях (група «норма»).

За допомогою методики А. Басса та А. Даркі [8] ми визначили рівень фізичної, вербальної, непрямой агресії, негативізму, роздратованості, підозрливості, образи, відчуття провини. З метою визначення форми поведінки, яка характерна для підлітків за допомогою методики К. Томаса, ми з'ясовували, які способи частого реагування в конфлікті є найбільш продуктивними, а які деструктивними, котрі допомагало нам виявити типи девіантної поведінки підлітків обох наперед заданих груп – (ЕГк і КГк).

Аналіз отриманих даних свідчить, що серед підлітків, позбавлених батьківського піклування (ЕГк) переважає почуття сильної образи, тобто вони у існуючій ситуації відчувають себе скривдженими з боку батьків та

суспільства. Друге місце посідає підозрілість, тобто підлітки переконані, що завдають сильної шкоди оточуючим їх людям і схильні відчувати докори сумління. Тут зазначимо, що у підлітків групи «норма» (КГк) ця форма поведінки знаходиться на першому місці.

Фізична агресія у підлітків, позбавлених батьківського піклування (ЕГк) посідає третє місце. Ця форма поведінки спрямована як проти керівництва та групи однолітків, тобто інколи застосування ними фізичної сили супроти інших осіб. У групі «норма» (КГк) підозрілість займає друге місце. Це вказує на те, що неповнолітні мають схильність до недовіри, яка виникає у будь-якому спілкуванні з незнайомими людьми. На відміну від підлітків, позбавлених батьківського піклування, почуття сильної образи у підлітків групи «норма» посідає третє місце, що вказує на те, що неповнолітні цієї групи активніше змагаються проти обмеження своєї самостійності. Пасивний опір посилюється аж до активного протиборства за встановлення своїх правил. Отже, такі форми поведінки як фізична агресія, аутоагресія, негативізм, підозрілість, образа використовуються неповнолітніми як засоби утіхи потреби у самовираженні, домінуванні і самоствердженні. В таблиці 2.1 наведені результати тих показників.

Таблиця 2.1

Результати дослідження рівня агресії у підлітків, %

Показники агресії	Значення показника при тестуванні соціально благополучних підлітків	Значення показника при тестуванні підлітків, позбавлених батьківського піклування
Фізична агресія	21	25
Вербальна агресія	18	11
Непряма агресія	22	17
Негативізм	23	22
Роздратованість	19	18
Підозрілість	25	27
Образа	23	33
Почуття провини або аутоагресія	29	30

За методикою К. Томаса [8] особливості поведінки в конфліктних ситуаціях також різняться у двох досліджуваних групах. Так у підлітків групи «норма» (КГк) спостерігається високий рівень пристосування (15,8%) та компромісу (12,76%). Уникнення та конкуренція мають трохи нижчі показники (10,44%), а співпраця суттєво низький рівень (8,12%). У той же час у підлітків ЕГк спостерігається палке бажання вийти з конфлікту за рахунок адаптації, уникнення, співпраці (по 2,32 %).

Наслідки у ЕГк приводять, що коли умови життя є нестабільними, то підлітки більше схильні до відчуття образи, підозрливості, агресії, що супроводжується змаганням, тобто палким бажанням насамперед вгамувати власні інтереси, досягнути результату, який здається найкращим, ігноруючи інтереси та думки інших людей; уникненням, інакше кажучи такі неповнолітні не тільки не відстоюють своїх прав, а й відмовляються від взаємодії з іншими людьми з метою вирішення власних проблем; пристосуванням, пригніченням власних інтересів та бажань на вигоду інтересів інших.

Порівняння розподілу самовизначень за тестом М. Куна і Т. Мак-Партленда [8] «Хто Я?» у групах підлітків ЕГк і КГк показало, що хоча спостерігається подібність ідентифікаційних категорій, які послуговуються для самоопису підлітки обох груп, але дозволено помітити і досить істотні відмінності, які дозволяють казати про специфіку «Я-образів» підлітків. У таблиці наведені результати порівняння розподілу ідентифікаційних категорій колективних ідентифікаційних матриць у підлітків обох груп.

Таблиця 2.2

Розподіл ідентифікаційних категорій колективних ідентифікаційних матриць підлітків групи «норма» (КГк) та підлітків, позбавлених батьківського піклування (ЕГк), %

№з/п	Ідентифікаційні категорії	(ЕГк)	(КГк)
1.	Особистісні якості	19,88	14,67
2.	Учнівська належність	52,41	63,33
3.	Сімейна належність	3,1	52,674
4.	Етнічна ідентичність	5,42	13,33
5.	Статевро-рольова ідентичність	9,04	25,33
6.	Локальна, місцева ідентичність	1,81	5,33
7.	Релігійна ідентичність	1,2	6
8.	Громадянство	3,01	11,33
9.	Діяльність	4,22	15,33
10.	Спілкування	7,23	18,67
11.	Перспектива діяльності, побажання, мрії, пов'язані з діяльністю	10,84	18,67
12.	Перспектива спілкування, побажання, мрії, пов'язані з людьми	23,49	18
13.	Самооцінка здатності до діяльності	1,81	10,67
14.	Самооцінка соціальних навичок	-	8
15.	Суб'єктивний опис своїх фізичних даних	15,06	6,67
16.	Фактичний опис своїх фізичних даних	16,27	5,33
17.	Поточний стан	10,24	4,67
18.	Опис своєї власності	7,23	3,33
19.	Екзистенціальне «Я»	-	5,33

Аналіз ідентифікаційних матриць показує, що в групах порівняння існують статистично значущі відмінності у співвідношенні ідентифікаційних категорій. Можна виділити показники, що більш виражені в одній групі порівняно з іншою, наприклад, сімейна, статево-рольова, етнічна, громадянська та локально-місцева ідентичності більш виражені в групі (КГк), проте у групі (ЕГк) переважає персональна (особистісні якості) ідентичність, самоописи зовнішності (суб'єктивний опис своїх фізичних даних і справжній

опис своїх фізичних даних), підлітки даної групи більш схильні визначати себе через поточний стан і свою власність. Такі категорії, як «самооцінка соціальних навичок» та глобальне, екзистенційне «Я» узагалі не зустрічається в ідентифікаційній матриці підлітків, позбавлених батьківського піклування. Слід зазначити, що за категоріями «особистісні якості» та «перспектива спілкування, побажання, мрії, пов'язані з людьми» статистично значущої різниці між групами не розкрито. Такі дані свідчать про те, що у підлітків обох груп, з одного боку, з однаковою інтенсивністю відбувається формування самосвідомості через усвідомлення власне особистісних відмінностей, а з іншого боку, це підтверджує відомий факт, що спілкування є провідним видом діяльності у підлітковому віці, але у групі (ЕГк) значення категорії («перспектива спілкування, побажання, мрії, пов'язані з людьми») значно мають перевагу значення категорії «спілкування». Ці підлітки відчують брак реального спілкування, що і позначається на структурі ідентифікаційної матриці.

Також ми визначили провідну групу категорій у колективних ідентифікаційних матрицях підлітків обох груп. Так, у групі (ЕГк) переважають самовизначення, які увійшли в категорії «учнівська належність», «особистісні якості», «фактичний опис своїх фізичних даних», «суб'єктивний опис своїх фізичних даних». Натомість у групі (КГк) мають перевагу самовизначення, які увійшли в категорії «учнівська належність», «сімейна належність», «спілкування», «перспектива діяльності».

Група провідних ідентичностей задає параметри порівняння власної групи з іншими, тому можна засвідчувати, що підлітки, позбавлені батьківського піклування порівнюючи себе з іншими, оперують прямими, поверхневими рисами особистості. На нашу думку, такий розподіл категоріальних самовизначень свідчить про те, що у підлітків із групи (ЕГк) оцінка інших людей переважно відбувається через когнітивно прості

інтерпретаційні схеми. Це призводить до того, що вони розкриваються нездатними до адекватної оцінки навколишніх, прогнозування їх потенціальних конативних та афективних реакцій, а також відповідно у цих підлітків не вибудовується система самооцінювання себе через інших («дзеркальне «Я»).

Підлітки групи (КГк), порівнюючи себе з іншими, оперують в основному груповими категоріями. Навіть категорія «перспектива діяльності» передбачає входження до певної професійної групи. Наявність такої категорії свідчить про добре сформовану соціальну ідентичність із засвоєними образами «Я» як члена певних соціальних груп – теперішніх і майбутніх. Загалом це може свідчити про розмежування у свідомості респондентів розмежування образів актуального, динамічного та ідеального «Я».

За допомогою методики Рене Жиля [8] ми провели дослідження міжособистісних стосунків підлітків, їх соціальної пристосованості і взаємовідносин з оточуючим. Метою нашої експериментальної роботи було добути і розкрити особливості поведінки в різноманітних життєвих ситуаціях, важливих для підлітків і тих, які стосуються взаємовідносин з іншими людьми. У задачах, поставлених перед підлітками, ми висунули пропозицію обрати типову форму поведінки, що дає змогу отримати інформацію про ставлення до людей, які їх охоплюють. Ставлення до конкретної особи виражалось кількістю її виборів. Проаналізувавши отримані дані, які характеризують конкретно-особистісні взаємини підлітка з іншими людьми, ми виявили наступні результати (див. табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Міжособистісні взаємини підлітків з іншими людьми

з/п	Показники	Підлітки ЕГ		Підлітки КГ	
		к-сть	%	к-сть	%
1.	Взаємини з матір'ю	4	33,3	6	40
2.	Взаємини з батьком	2	16,7	3	20
3.	Взаємини з батьками	2	16,6	1	6,7
4.	Взаємини з братами і сестрами	2	16,7	2	13,3
5.	Взаємини з бабусею і дідусем	2	16,7	1	6,6
6.	Взаємини з однолітками	-	-	1	6,7
7.	Взаємини з авторитетними дорослими	-	-	1	6,7

На відміну від соціально благополучних підлітків, підлітки, позбавлені батьківського піклування відзначили, що важливе місце у їхньому житті посідають взаємини з матір'ю (33,3%), хоча не завжди вони мають можливість спілкування.

Також, на думку (13,3%) неповнолітніх брати та сестри, є для них авторитетними особами, і з них найчастіше вони беруть приклад. На думку неповнолітніх, які перебували у школі-інтернаті, друзі та товариші майже ніякого значення у їхньому житті не мають, хоча більшу частку свого вільного часу вони проводять на вулиці. Але вони дотримуються принципу «З вовками жити по вовчому вити». Стосовно ставлення до батьків та вагомих дорослих, то підлітки відзначили, що такі взаємини для них мають окреме значення, проте вони позбавлені такої можливості, тому що у більшості випадків батьки не звертають на них увагу.

Отже, дані отримані в процесі бесіди з неповнолітніми, свідчать про те, що в сім'ях неповнолітніх, які перебувають у школі-інтернаті переважно панує

атмосфера байдужості батьків один до одного та до дітей. В дитинстві майже всіх дітей били, недооцінювали та застосовували до них інші кшталти покарання.

У багатьох сім'ях дошкульне ставлення до дітей спостерігається й зараз. Особливо відзначаються напруження у взаєминах неповнолітніх з батьками. Про це свідчать наступні висловлювання неповнолітніх: «Батько постійно ображає мене», «Батько грубо зі мною поводить», «Я додому не повернусь тому що батько мені поломить ноги і руки», «Мати як випиває, мене будить серед ночі і звинувачує в тому що я їй спотворюю життя». Батьки практично не приділяють уваги своїм дітям, мало цікавляться їх справами.

Несприятливі взаємовідносини проявляються й між самими батьками. Підлітки вказують на те, що батьки постійно лаються, ображають один одного у їх присутності. Мало часу проводять у сімейному колі. У більшості випадків їхня відсутність спричинена заробітчанством. Кожен із батьків живе особистим життям, не цікавлячись сімейними справами.

Зовсім інша атмосфера панує у соціально щасливих сім'ях. Про що свідчать вище вказані дані. Це атмосфера взаєморозуміння і любові. Батьки багато уваги приділяють своїм дітям. Їх стосунки побудовані на довірі. Підлітки оцінюють стосунки між батьками такими: «Батьки ніколи не сваряться», «Мої батьки вільний час проводять у сімейному колі».

Отримані дані показали, що 40% соціально благополучних неповнолітніх особливого важливості надають взаєминам із матір'ю. У 13,3% соціально благополучних підлітків, як і в неповнолітніх із школи-інтернату, важливе місце займає взаємодія із братами та сестрами, хоча друзі для них також є авторитетними (6,7%) особами. Стосовно міжособистісної взаємодії з дорослими, то підлітки відзначили, що інколи вони прислуховуються до їх думки і можуть поділитися із ними своїми проблемами (6,7%), на відміну від підлітків із притулку, які свої проблеми не довіряють нікому.

Отже, атмосфера в сім'ях підлітків, позбавлених батьківського піклування визначає їх асоціальну поведінку. Неповнолітні активно послуговуються такою формою поведінки, як вербальна агресія, оскільки сімейні чвари і образи є для них звичайним способом спілкування у сім'ї.

Загалом, така поведінка, з одного боку, є моделлю батьківської поведінки, а з іншого, – результатом страшеного ставлення батьків до дітей і намагання якось приманити до себе увагу.

У групі підлітків, позбавлених батьківського піклування неблагополучна сімейна обстановка сприяє прояву тривожності, скутості, невпевненості у собі. Жорстокість батьків слугує причиною виникнення образ, ненависті, гніву. Результатом цього є підозрілість, недовіра до оточуючих, котрі, на їх думку, здатні зашкодити. Таким чином, підлітки-підлітки-соціальні сироти більш схильні до проявів асоціальної поведінки порівняно з їх соціально благополучними однолітками.

Відповідно, сім'я – одне із вагомих джерел для отримання дітьми знань про моделі поведінки [44, с. 14-16]. Співставлення отриманих результатів показує наявність відмінностей у взаєминах з батьками та іншими (людьми) підлітками, які перебували у притулку, та соціально благополучних неповнолітніх.

Що стосується даних, які характеризують особливості самого неповнолітнього, то під час проведеного дослідницького дослідження нами було виявлено, що соціально благополучним підліткам властива комунікабельність у групі однолітків (25%), у 18,75% випадків їм притаманна адекватність поведінки. Водночас у соціально благополучних підлітків зафіксовано 7,5% випадків конфліктних вчинків і реакцій на фрустрацію. Домінантність та лідерство займає 1,25%, на відміну від підлітків із притулку, у яких такі показники майже не виявлені.

Щодо неповнолітніх із школи-інтернату, то ми виявили: 37,5% притаманні закритість та відчуження, агресивність та конфліктність також посіли одне із перших місць, що становить 22,5%. На відміну від соціально благополучних підлітків неповнолітнім, які перебувають у школі-інтернаті, притаманна цікавість (15%). Проте по 7,5% респондентів властива комунікабельність у групі однолітків та реакція на фрустрацію.

У ході дослідження використано «Карту спостережень» Д. Стотта, модифіковану І. Дубровіною. За результатами якісного та кількісного аналізу у 61,88% підлітків ЕГк констатований занижений коефіцієнт соціально-психологічної адаптації, що проявляється у їхній невірноваженості, схильності до проявів різних форм девіацій, фізичної та вербальної агресії, нападів люті. Пріоритетними у підлітків виявилися такі особливості, як недовіра до нових людей, ситуацій, емоційна напруга і стан депресії. Досліджуваних характеризують такі показники, як невгамовність, асоціальність, ворожість до інших. Результати, отримані за допомогою психодіагностичних методик, добавлялися показниками анкетування підлітків «Сім'я очима підлітка» (додаток А), «Схильність підлітка до девіантної поведінки» (додаток Б).

Також, з метою виявлення девіантної поведінки підлітків та вивчення впливу зовнішніх і внутрішніх чинників, які визначають психологічні особливості її вияву, в процесі дослідження, нами було проаналізовано характер сімейного життя і сімейних стосунків підлітків обох груп. Ми вивчали документацію (реєстраційні журнали, особові справи, описи скоєних правопорушень, звіти та ін.) в інспекціях у справах неповнолітніх, та притулку, де стоять на обліку підлітки, схильні до девіантної поведінки, і ті що вже скоїли злочини (додаток В).

Наведемо декілька висновків отриманих нами під час анкетування та бесід з досліджуваними. Наприклад, Василь часто скоює вчинки, не

усвідомлюючи, що в майбутньому вони можуть погано відбитись на його долі. Йому важко відразу беззаперечно підкорятися вимогам учителів, батьків. Не любить планувати свій час і роботу, робить усе за настроєм. Василь легко вступає в контакт з незнайомими, завжди намагається пристосуватися до компанії, в якій знаходиться. Досліджуваний належить до конфліктно-ситуативного типу девіантної поведінки з перевагою позитивної спрямованості. Вчителям та психологам доцільно це врахувати для правильного обрання стратегії корекційної роботи. Такі діти вимагають ненав'язливого, незримого, але постійного контролю. Потрібна постійна робота з родичами, які негативно впливають на підлітка.

У Віктора є достатньо часу на дозвілля. У вільний час він, в основному, спілкується з друзями. Зовні проявляє свій поганий настрій. Не любить пристосовуватись до інших чи домовлятися з чужою думкою. Не проявляє великої обережності у виборі друзів, знайомих. У колективі намагається бути лідером. Досліджуваний належить до нестійкого типу девіантної поведінки з переважаючою негативною спрямованістю. Віктор потребує контролю за абиким його кроком. Потрібна робота з батьками. Намагатися видавати до підлітка чуйність і увагу. Неминуче залучати його до занять з позбавлення від наркогенних вдач, аутотренінгу, проводити духовні бесіди.

Микола, скоюючи вчинки, не думає про наслідки. Не любить планувати час і роботу, робить усе за настроєм. Підкоряється вимогам учителів, батьків. Важко вступає в контакт з незнайомими, намагається завжди прилаштуватися до компанії, в якій знаходиться. Друзів не вибирає. Досліджуваний належить до ситуативного типу девіантної поведінки з незначною негативною спрямованістю. Він потребує постійного контролю і допомоги у виборі діяльності, нагляду – де, коли і з ким проводить час. Педагогам слід корегувати взаємовідносини з класом на вигоду Миколи, прилучати батьків до виховання сина.

Отже, дозволено зробити умовивід про те, що дослідження типів вияву девіантної поведінки підлітків спрямовувалось на встановлення зв'язку між механізмами зовнішньої регуляції і саморегуляції поведінки підлітком та на формулювання форми прояву агресивності неповнолітніх, які у цьому віці являють собою своєрідний захисний механізм, спосіб задоволення потреб у спілкуванні, самовираження та самоствердження, від реагування на неблагополучну обстановку в сім'ї і на жорстоке ставлення з боку батьків, досягнення значущої мети.

Такий підхід дозволив виокремити типи девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування: конфліктно-ситуативний з позитивною спрямованістю (поступливість оточуючим через боязнь неприємностей, конфліктність, гарячкватість, слабка сила волі, необдуманість у вчинках), яку виявили 18,1% підлітків; ситуативний з нечисленною негативною спрямованістю (порушення норм і правил, скритність, ізолюваність у групі, дезадаптивність, невміння протистояти негативному впливу) – 16,9% осіб; нестійкий з переважною негативною спрямованістю (безвідповідальність, емоційна збудливість, злість, самовпевненість) – 30,6% дітей; стійкий з негативною спрямованістю (грубість, агресивність, різкість, приниження, мстивість, бродяжництво, втечі, цинізм) – 34,4% досліджуваних.

Встановлено, що 37,5% підліткам ЕГк притаманні закритість та відчуження, а 22,5% – агресивність та конфліктність. Разом із цим їм притаманна цікавість (15% досліджуваних).

Одержані емпіричні дані дають підстави вважати, що своєчасне виявлення зовнішніх чинників (психологічні труднощі і ускладненнями погодженими проблемогенним соціумом, десоціалізуючий вплив сім'ї і школи, деформація у спілкуванні і взаємодії), які здійснюють вплив на поведінку підлітків, надасть змогу передбачати виникнення девіантних проявів. А також, свідчать про гостру необхідність здійснення

цілеспрямованого психолого-педагогічного корекційного та профілактичного впливу на особистість неповнолітнього, зокрема, того впливу, який цілеспрямований на ставлення до себе та інших, що дозволить знизити кількість та гостроту асоціальних реакцій.

2.2. Програма профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування

Констатуючий період нашого дослідження засвідчив високий рівень прояву девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування у порівнянні з підлітками групи «норма» і зумовив необхідність проведення формуючо-цілісного експерименту.

У корекційній роботі взяло участь 12 досліджуваних ЕГк. Робота здійснювалась протягом трьох місяців. Нами була розроблена цілісна програма профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування .

Основними принципами побудови корекційної програми були: принцип єдності діагностики й корекції, що є основоположним у всій корекційній роботі, оскільки контроль за ефективністю корекції вимагає проведення діагностичних процедур, які дозволяють отримати необхідні дані та зворотний зв'язок у діагностичній роботі; принцип системності, який полягає у тому, що задум формувального впливу спрямовується не лише на корекцію девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування, а й на створення умов для найбільш повної реалізації потенційних можливостей гармонійного розвитку кожної дитини; принцип комплексності, що вимагає поетапних психологічних дій з використанням відповідних методичних засобів, профілактичних та корекційних заходів; діяльнісний принцип корекції, що визначає предмет прикладних корекційних зусиль, вибір засобів і способів

досягнення мети, тактику проведення корекційної роботи, шляхи та способи реалізації поставлених цілей й передбачає корекційно-розвивальний вплив активної діяльності досліджуваних на формування узагальнених способів орієнтування в різних сферах предметної діяльності, міжособистісної взаємодії в соціальній ситуації розвитку.

Програма складалася з трьох взаємопов'язаних блоків: діагностичного, формувально-відновлювального та контрольного.

Діагностичний блок передбачав отримання інформації про індивідуально-типологічні та особистісні особливості досліджуваних, аналіз даних щодо особливостей міжособистісної взаємодії та способів реагування в ситуації фрустрації, а також активну установку на корекцію, формування мотивів самопізнання та самовдосконалення, підвищення впевненості у собі та в успіху корекції.

Формувально-відновлювальний блок був спрямований на створення нового емоційно насиченого досвіду відносин дитини в таких площинах функціонування її особистості: індивідуально-психологічній, із завданнями відновити рівновагу особистості через вирішення внутрішніх конфліктів, формування відповідальності; міжособистісній, із завданням зняти прояви девіантної поведінки, сформувати і закріпити навички продуктивного самоствердження та самоконтролю, зниження агресивності; мікросоціальної, із завданням створення для досліджуваних позитивної картини майбутнього, що буде стимулом самоорганізації реконструкції особистості відповідно до постійного оновлення життєвого контексту. Усі напрями дії розглядалися як рівнозначні складові єдиної системи.

У профілактичному та корекційному процесі використовувалися ігрові технології, що походили з численних вправ, які проводилися як індивідуально, так і в межах груп; психологічних акцій та рольових ігор; спільних ігрових заходів за участю підлітків та вихователів. При проведенні

соціальної корекції використовувалися: роздуми (бесіди) над етичними проблемами; вправи на самопізнання та пізнання однолітків; психогімнастика (етюди, пантоміма, міміка) для відтворення окремих (проблемних) форм відносин з однолітками; графічні тести; психодрама; створення умов для змістовного дозвілля.

Контрольний блок задуму передбачав оцінку ефективності впроваджених заходів.

Під час проведення експериментальної роботи, ми визначили наступні функції процесу перевиховання, які стосуються підлітків з девіантною поведінкою:

1. Виховна функція – відновлення позитивних якостей, які переважали до появи «девіантності», звернення до пам'яті підлітка про його хороші справи.

2. Компенсаторна функція – формування палкого бажання компенсувати той чи інший соціальний недолік зусиллям діяльності у тій галузі, в якій він може досягнути успіху, яка дозволяє реалізувати свої можливості, здібності, а головне, потребу в самоствердженні (музика, спорт тощо).

3. Стимулююча функція – активізація позитивної соціально корисної предметно-практичної діяльності; вона здійснюється за сприянням засудження або похвали, тобто зацікавленого, емоційного ставлення до особистості підлітка, його вчинків.

4. Корегуюча функція – виправлення заперечливих якостей особистості неповнолітнього і застосування різноманітних психолого-педагогічних методів та методик, спрямованих на корегування мотивації, ціннісних орієнтацій, установок, поведінки.

Корекція девіантної поведінки є комплексом взаємопов'язаних і взаємообумовлених операцій та процедур, спрямованих на регуляцію

мотивації, ціннісних орієнтацій, установок та поведінки особистості підлітка, а через неї – на систему різних внутрішніх домагань, які налаштовують і корегують його особистісні якості, що розкривають ставлення до дій та вчинків.

5. Регулююча функція – це спосіб впливу соціальної групи на особистість підлітка, який викликає зміну ступеню його участі у внутрішньогрупових процесах та груповій діяльності в цілому. За своїми проявами регуляція розвивається від рівня взаємного впливу учасників безпосереднього міжособистісного спілкування до рівня активної саморегуляції та самоконтролю. Формування власної активності, вибір особистістю підлітка відповідного варіанту поведінки полягає у прийнятті і засвоєнні зовнішніх впливів, цінностей соціального оточення.

У процесі реалізації корекційної програми були застосовані такі прийоми: логічний аналіз, систематизація фактів, пояснення психологічних явищ, формування постановки до них, активізація саморегуляції поведінки підлітком, стимуляція у неповнолітніх здатності до усвідомлення себе як суб'єкта соціальної поведінки, що, у свою чергу, підвищує рівень відповідальності за власні дії та вчинки.

Надзвичайно вагомим блоком програми профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування стала самокорекція, яка складалася із ряду ланок: визначення підлітком мети, врахування діяльності, її програмування, оцінка результатів та корекція. Реалізація зазначених ланок самокорекції передбачала також наявність певного ставлення до своїх вчинків та дій, раціональне вживання власних потенцій, що пов'язано із самоаналізом.

Теоретичну частку програми склали лекції та семінари, що поспособляли ознайомленню з напрямками та підходами до формування соціальної спрямованості особистості неповнолітніх.

В ході реалізації даного періоду експерименту розв'язувався комплекс визначених нами завдань:

- розвинути активність підлітка, пробудити та привити інтерес до себе та оточуючих;
- навчити саморегуляції, співпраці, асертивності, адекватному прояву активності, ініціативності та самостійності, вмінню здійснювати правильний вибір форм поведінки;
- привити повагу до членів колективу, допомогти набути певного статусу, виконувати певну роль у навчальному колективі;
- пробудити та привити інтерес до навчання і здатність до творчості, навчити організації творчих взаємин;
- оптимізувати позитивний досвід, нівелювати досвід девіантної поведінки;
- створити і закріпити позитивні зразки поведінки.

Практична частина плану була представлена в індивідуальній та груповій корекційній роботі з дітьми, яка спрямована на зміни емоційно-особистісних реакцій у поведінці, формування адекватних форм реагування, досвіду саморегуляції, зміни мислительних установок і ціннісних орієнтацій особистості і проведена у вигляді соціально-психологічного тренінгу.

Соціально-психологічний тренінг (СПТ) – найбільш розповсюджена і досить популярна форма групової роботи з підлітками. Саме правильно побудований СПТ дозволяє ефективно продукувати звички неагресивного спілкування, адекватної самооцінки, допомагає підліткам краще зрозуміти й оцінити себе, свою особистість, отримати досвід рефлексії, самоаналізу своєї поведінки. Проведення СПТ має певні загальні методичні принципи і свої періоди проведення, яких ми дотримувались при розробці тренінгу для роботи з підлітками інтернатів з метою інтеграції «Я-образів» та корекції самоставлення.

Переваги групової форми діяльності з підлітками:

1. Групова робота знецінює стереотипи унікальності. Підліткам часто здається, ніби немає такої людини, яка б таким же чином переживала, що й вони, і мала б такий же досвід. Усвідомлення того, що інші люди теж відчувають подібні емоції і мають подібні переживання, надає сил, особливо, якщо люди, яким відомі такі переживання, є ровесниками.

2. Групова робота передбачає керівництво дорослого, якого вимагають підлітки, і в той же час надає їм незалежності та дає можливість діяти своїми власними силами. В рамках групової роботи підлітки отримують свободу для тренування незалежної поведінки в безпечній ситуації, яку пропонує ведучий.

3. Групова робота знижує дискомфорт від взаємодії дорослого та дитини, який спостерігається під час індивідуальної роботи. При індивідуальній роботі спілкування один на один викликає у багатьох підлітків дискомфорт і навіть почуття погрози, адже вони мають від'ємний досвід спілкування із багатозначними дорослими. Атмосфера, яка створюється у групі, допомагає уникати почуття страху і недовіри, які можуть бути в індивідуальній терапії.

4. Групова робота протистоїть підлітковому нарцисизму. Підлітки схильні замикатись. Група не підтримує такої поведінки. Члени групи не схильні перекладати увагу на нарцисичних членів групи, а іноді виражають своє заперечливе ставлення до них. Цього буває цілком достатньо, аби змінити поведінку такого підлітка.

5. Групова робота забезпечує можливості відпрацювання нових соціальних умінь. Групова робота дає підліткам можливість отримати нові соціальні навички - як теоретичні, так і практичні. Працюючи в групі, можна на практиці ознайомитись із техніками, які допоможуть відчувати себе

впевнено, долати гнів та тривогу. Окрім того, групова робота дозволяє напрацьовувати такі соціальні навички, як емпатія, повага.

6. Групова робота є способом укріплення сили «єго» членів групи. Ствердливе ставлення з боку інших – постійне бажання підлітків, а прихильність, яка може утворитися в результаті групової взаємодії, може стати для підлітка таким першим досвідом. Разом з тим ведучий допомагає учасникам групи одержувати навички впевненої поведінки, безпосередньо закріплюючи їх у ході групової роботи [65; 66].

Отже, участь у груповій роботі відповідає віковим потребам й особливостям неповнолітніх.

Розроблений нами тренінг складається з трьох головних елементів: вступна частина, основна частина, завершальна частина.

I. Вступна частина складається з таких етапів:

Відкриття тренінгу, вступне слово тренера – етап, у який входить коротке привітання та представлення тренера учасникам (якщо це перше заняття), а також повідомлення про мету і зміст тренінгу. На наступних заняттях у вступній частині проводиться короткий аналіз отриманих на попередньому занятті інформації, знань, умовних навичок.

Знайомство учасників тренінгу відбувається на першому занятті (продовжується на наступних). Знайомство дає змогу виробити відповідну атмосферу, ввести учасників у тему; вчить їх знаходити в собі та інших позитивні якості.

Прийняття (повтори) правил чи принципів діяльності групи – етап, у ході якого на першому занятті учасники схоплюють, а надалі - повторюють певні норми поведінки, яких мають зносити всі під час тренінгу. Норми поведінки повинні відповідати меті групи.

Очікування – на цьому етапі учасники виділяються щодо своїх очікувань від тренінгу. Важливо, щоб кожен підліток проговорив свої очікування вголос:

висловлені очікування надають можливість учасникам усвідомити цілі, яких вони хочуть здобути, і взяти на себе відповідальність за їх реалізацію. Всі ці етапи є обов'язковими для проведення на кожному занятті й повинні поводитись із дотриманням зазначеної послідовності.

II. Основна частина включає такі етапи:

Визначення рівня поінформованості та актуалізація проблеми. На цьому етапі тренер та учасники вивчають рівень знань і поінформованості стосовно теми, що обговорюється; характеризують, чому проблема є актуальною і важливою для них. Для цього тренер ставить групі запитання, проводить “мозкові штурми”, використовує анкети.

Надання інформації. Дід час проведення тренінгу інформація надається на різних етапах і в різних формах. Це можуть бути інформаційні повідомлення тренера, наочні матеріали, наслідки напрацювань учасників у малих групах і таке інше.

Надбання прикладних звичок. Беручи участь у різноманітних формах роботи в ході тренінгу, учасники одержують практичні уміння та навички.

III. До заключної частини тренінгу входить такі етапи:

Підведення підсумків. На цьому етапі тренер та учасники обумовлюють наслідки роботи, діляться думками і переконаннями, з'ясовують, чи реалізували вони свої очікування, закріплюють отримані знання.

Форми й методи, які були використані у тренінгові, спираються на активність кожного учасника. До кожної вправи тренінгу були розроблені орієнтовні запитання для обговорення. Розгляд був одним із основних методів корекції, оскільки дозволяло залучати підлітків до активного обміну інформацією і досвідом. Успішність вживання цього методу здебільшого залежить від уміння тренера визначати запитання.

Однією з важливих цілей тренінгу був розвиток самосвідомості, вироблення звичок нормативної поведінки.

Завдання тренінгу:

- Розвиток самосвідомості та самопізнання учасників тренінгу.
- Формування у підлітків адекватної самооцінки та достоїнства.
- Піднесення навичок асертивної поведінки.
- Формування толерантного ставлення до оточуючих.
- Сприяння усвідомленню власних емоційних станів та розвиток навичок емпатійного реагування.
- Відпрацювання навичок конструктивної взаємодії з однолітками.
- Знизити емоційну залежність підлітків як від багатозначних дорослих, так і від групи однолітків.
- Усвідомлення приватних субособистостей.
- Усвідомлення необхідності інтеграції «Я-образів» у єдину, цілісну «Я-концепцію».

Розробки занять корекційного тренінгу представлені в додатку Е. Структура тренінгу подана у таблиці 2.4.

Соціально-психологічний тренінг є одним з найбільш дієвих, ефективних видів роботи. Даний метод дозволяє ефективно вирішувати завдання, пов'язані з розвитком звичок спілкування, керівництва власними емоційними станами, усвідомленням власних емоцій і розумінням їх вираження в оточуючих, самопізнання і самоприйняття.

Таблиця 2.4

Структура тренінгу

№ з/п	Зміст	Орієнтовна тривалість, хв.
<i>Заняття 1. Тема: Знайомство</i>		80
1.	Вступна бесіда «Шлях, який обираєш ти»	10
2.	Вправа «Інтерв'ю»	20
3.	Вправа «Образа»	15
4.	Вправа на активізацію «Пошук спільного»	15
5.	Вправа «Асоціації»	20
<i>Заняття 2. Тема: «Самопізнання»</i>		80
1.	Вправа на активізацію «Я люблю...»	5
2.	Вправа «Риба для роздумів»	30
3.	Інформаційне повідомлення «Самоставлення»	5
4.	Вправа «Який Я?»	20
5.	Вправа «Сонце»	20
<i>Заняття 3. Тема: «Моя самооцінка»</i>		80
1.	Домашнє завдання «Вірш про себе»	10
2.	Практикум «Моя самооцінка»	30
3.	Активна руханка	5
4.	Вправа «Мої сильні і слабкі сторони»	20
5.	Вправа «Концентричні кола»	15
<i>Заняття 4. Тема: «Кордони»</i>		80
1.	Вправа «Психологічна дистанція»	10
2.	Модельована ситуація «Цигарка»	15
3.	Інформаційне повідомлення «Кордони»	10
4.	Рольова гра «Проблемна ситуація»	45
<i>Заняття 5. Тема: «Що таке асертивність»</i>		80
1.	Поняття асертивності	20
2.	Інформаційне повідомлення «Як навчитися бути асертивним»	15
3.	Мозковий штурм «Чому нам важко сказати «ні»?»	15
4.	Обговорення кодексу асертивності	20
5.	Інформаційне повідомлення «Як діяти у ситуаціях тиску»	10
<i>Заняття 6. Тема: «Конструктивна взаємодія»</i>		80
1.	Інформаційне повідомлення «Застосування «Я-повідомлення» у спілкуванні»	10

2.	Вправа «Конфлікт»	20
3.	Вправа на активізацію «Спільний рахунок»	10
4.	Вправа «Вербалізація почуттів»	20
5	Вправа «Я (Ти)-повідомлення»	20
Заняття 7. Тема: «Усвідомлення почуттів та психоемоційних станів»		80
1.	Інформаційне повідомлення про та психоемоційні стани	10
2.	Вправа на активізацію «Коли я...»	10
3.	Вправа «Асоціативний ряд»	10
4.	Вправа «Коло»	25
5.	Вправа «Олівці»	10
6.	Інформативне повідомлення «Активне слухання»	5
7.	Домашнє завдання «Словничок емоцій»	10
Заняття 8. Тема: «Відповідальність щодо прийняття рішення»		80
1.	Вправа на активізацію «Подіум»	10
2.	Вправа «Життєво важливі рішення»	20
3.	Вправа на активізацію «Фруктовий салат»	10
5.	Вправа «Як виразити образу та невдоволення»	10
6.	Вправа «Спілкування з агресивним співрозмовником»	15
7.	Підведення підсумків тренінгу	15

Даний тренінг орієнтований не стільки на кінцевий результат, скільки на динаміку ходу саморозвитку. Він повинен стати для учасників подією, яка б дала можливість змінити їх світосприйняття і розширити життєві можливості.

У групі ми визначили загальноприйняті правила, яких всі повинні дотримуватись. В цілому підібрані вправи, задачі, ігри слугували засобами для:

- підвищення самооцінки підлітків, позбавлених батьківського піклування;
- усвідомлення учасником і його опонентом можливості інших варіантів сприйняття ситуації та поведінки в ній. Утримання гравцями позитивного досвіду безконфліктної поведінки;

- тренування тактовності, толерантності у спілкуванні;
- вміння об'єктивно оцінити свої недоліки;
- надання інформації про значення свідомого вибору у житті молодой людини;
- розвиток соціальної перцепції, спостережливості, самоусвідомлення учасників, створення позитивної психологічної атмосфери;
- визначення психологічно комфортної дистанції спілкування з різними співбесідниками;
- вироблення навиків асертивної та нормативної поведінки на противагу девіантній.

Перші заняття піддержували згуртованості, саморозкриттю підлітків, позбавлених батьківського піклування, виробленню позитивної мотиваційної установки на засвоєння тренінгових вправ. Так, супроводжуючи вправу «Інтерв'ю», при якій кожен з учасників міг висловитись з якою метою він прийшов на тренінг і який результат він очікує від себе і своєї тренінгової групи, більшість підлітків-позбавлених батьківського піклування зовсім не усвідомлювали мету занять і нечітко висловлювали свої сподівання щодо вказаної роботи, проявляли незадоволеність, тривожність, фрустрацію.

Налаштування підлітків на позитивну атмосферу, довірливу розмову відбулось не відразу, а на протязі декількох занять. Спочатку таку форму роботи вони сприймали насторожено, з насмішками. Коли починали розмову про родину, сімю, сімейні традиції, то спілкування припинялося, деякі підлітки навіть плакали. Поступово підлітки з меншою зневагою згадували батька, матір, родичів, і, незважаючи на те, що їх немає поряд всі хотіли мати справжню родину. Деяким підліткам краще давались проєктивні техніки, через бідний словниковий запас. Важко уловлювалися вправи на відновлення базової довіри (обійми, наближення до інших учасників групи, подолання соціальної дистанції). З цікавістю моделювали ситуації про цигарки. Підлітки

навіть не усвідомлювали, які емоції викликає бажання розпалити, під впливом чого це робиться і як можна замінити девіантні дії на нормативні. Особливо їм сподобався перегляд фільму про куріння та «Сповідь ненародженої дитини». Підлітки-соціальні сироти були залучені до флеш-мобу «Ні-абортам!».

Таким чином, експериментальне дослідження показало, що в експериментальній роботі доцільно користуватися наступні методи: групову дискусію, психомалюнок, рольову гру, психодраму, методи невербальної взаємодії. Специфіка використання групової дискусії проявилася в паралельному забезпеченні спонтанності поведінки в групі, інтеграції взаємин між її членами та глибинно-психологічним аналізом результатів. Методи невербальної взаємодії найбільше здатні цілісно виражати психологічний зміст як свідомого, так і несвідомого, втіленого в ній. Функції невербальних технік допомогли: у зближенні членів групи, взаємопізнанні, експлікації таких аспектів психіки підлітків, які важко вербалізувати. Позитивною якістю цього методу було забарвленість взаємодії учасників групи та велика спонтанність, правдивість, правдивість особистих проявів. Невербальні методи, як ефективний засіб оптимізації соціально-перцептивної сфери особистості, турбота яких була цілеспрямована на «мову тіла», а також на характеристики психіки, які можна аналізувати в просторі і часі. Вербальний (словесний) спосіб ознайомлення з особистісною проблематикою на початковому етапі був досить складним. Окремі члени групи взагалі не відчували в собі спроможності на щире, відкрите поведінку. Тут на допомогу показався малюнок, здатний глибиною виражати психологічний зміст, адекватний психіці суб'єкта, й водночас постачати його захищеність. Теми малюнків в основному вивідували у двох напрямках: або для пізнання групових феноменів, динаміки групи, або ж для висвітлення почуттів членів групи, історії їхнього життя та характер ставлення до минулого. Вже сам собою процес відтворення носив в собі психотерапевтичний ефект. Мова кольорів і форм стала зрозумілою

кожному неповнолітньому, після того як він використав власний досвід їх розуміння, який придбав ще в дитинстві.

При орієнтації групової психокорекції на глибинне самопізнання (та пізнання інших) найціннішим став матеріал, що виникає спонтанно в ситуації «тут і тепер». Ця спонтанність каталізувалася, задавалася й змістово детермінувалася тенденціями несвідомого, що забезпечило активність і неповторність поведінки учасників психодрами. Сюжет психодрами, як правило, перев'язувався з певними внутрішніми почуттями суб'єктів, їх минулим досвідом або сподіваннями на майбутнє. Визначення сюжету психодрами зводився до мінімуму. В процесі психодрами хто завгодно член групи мав можливість включити репліку за іншого з метою загострення питання або внесення виправлення у спрямованість взаємодії. При психодрамі в центрі уваги була особиста проблема. Тому весь її процес послуговував проникненню в суть особистісної проблеми суб'єкта, вияву її внутрішніх передумов, зв'язків з тогочасностями, окремо з дитинством.

Особливо важливою була зміна ролей, повторне їх програвання, яке дало можливість глибше зрозуміти внутрішню запрограмованість поведінки. Розуміння самого себе та інших, що стало результатом психодраматичного досвіду. Особистий досвід почуття в процесі психодрами дав підліткам поштовх до ретроспективного аналізу свого життя.

Перед початком психодрами ми членам групи пояснили її основні положення, а також висунули пропозицію їм уявити ситуації їхніх власних переживань, які можна було б програти. Ми починали із запитання: «Хто хотів би запропонувати неприємний момент або ж проблему, яку варто програти з метою подальшого психологічного аналізу?»

Психодрама поєднується не тільки з рольовою грою, а й з невербальними вправами і вправами взагалі «Програвання самого себе», «Монолог», «Дзеркало», «Чарівний магазин», «Двійник» тощо.

Рольова гра відрізняється від психодрами соціальним спрямуванням сюжету. Вона розгорталася в дії, без належних попередніх сюжетних відпрацювань.

Мінімізація інформації про те, «що робити», дала спроможність учасникам гри прибирати творчої самодіяльності управління якою відбувалося внутрішніми програмами психіки підлітків.

Гра проходила спонтанно. Метод розігрування рольових ситуацій дали можливість побачити членів групи не лише в міжособистісних взаєминах, а й у процесі виконання певної соціальної ролі. Матеріал про поведінку підлітків у рольовій ситуації став надійною основою перевірки гіпотез стосовно особистісної проблеми неповнолітніх.

Психогімнастика - допоміжний метод, який обпирався на невербальну експресію, перш за все на міміку та жести - взагалі на рух. Головна мета психогімнастики - зняття фізичних блоків та «тисків».

Деякі вправи ми використали з метою розслаблення і виготовлення невимушеної, вільної від зайвого самоконтролю обстановки. Цьому сприяли вправи: «Звернути на себе увагу», «Людина та її тінь», «Настрій», «Автопортрет» та ін.

Перед малюванням користувалися прийомом вільних уявлень: члени групи розповідали, які образи в них виникають у контексті тієї чи іншої теми. При обговоренні ми не використовували інформацію про автора, відому поза малюнками, а сходили лише з намальованого. В такий спосіб аналізувалося тільки те, що неповнолітній хотів би повідомити групі, але «захисні» тенденції перешкодили йому зробити це вербально. Тобто малюнок виявляв те, про що важко проказувати. Якщо ж робити такі «здогадки» без наявності відповідних «підстав» у малюнку, це може різко активізувати «захисні» реакції, що переобтяжать хід навчання.

Найважливішим у роботі з підлітками було усвідомлення проблеми і роботи над поставленими цілями, для формування навичок самоаналізу та прийняття рішення. При цьому дійовим виявилось вживання рольової гри. Поведінка в рольовій грі дала неповнолітнім можливість розвитку довіри до людей, емпатії. Метод розігрування рольових ситуацій сприяв розумінню інших людей, вмінню розділити їх точку зору, сприймати їх не як уявний образ, а такими, якими вони є насправді.

Наприклад, гра «Ти будь мною, а я – тобою». Двоє учасників гри «обмінювалися особистостями»: кожний повторював, що він - другий, копіюючи його мову, жести, поведінку, висловлювання. Після того, як вони спілкувалися таким чином деякий час (хвилин 15-20), кожен з двох підлітків розповів, що він відчував, коли бачив зображення його іншим. Чи він вважає, що це було точно, справедливо або кумедно? Що він пізнав нового, побачивши, як він виглядає зі сторони, тощо. Потім перетворювалися в життя обговорення побаченого всією групою. Підлітки приходили до висновку, що вміння поставити себе на місце іншого – дуже важний елемент звичок комунікації. В цій грі обов'язково витримували правила: «Не роби нічого такого, щоб навмисно неприємно образити почуття того, чию роль ти граєш».

Таким чином, аналіз проблеми вияву асоціальної поведінки неповнолітніх засвідчив, що при організації і проведенні виховної корекційної роботи поряд з застереженням і подоланням виразно виражених причин і наслідків відхилень у поведінці в полі зору активного соціально-психологічного та психолого-педагогічного впливу виявлялася вся система чинників важковихованості підлітків.

Отже, експериментальна робота показала, що корекція асоціальної поведінки підлітків повинна бути цілеспрямована, насамперед, на усунення причини, яка викликала таку поведінку. Поки не буде з'ясована причина, не можна прогнозувати наслідків. Тому планування корекційної роботи з

підлітками, на нашу думку, обов'язково повинно прилучити такий етап, як з'ясування так званого «соціального анамнезу» – вивчення соціального оточення підлітка, взаємовідносини його з членами сім'ї, з однолітками, з учителями, з вуличними референтними гуртами тощо. Зручно також, періодично проводити соціометричні дослідження, з метою з'ясування соціометричного статусу дитини, в різних колах його спілкування: в класі серед однолітків, вдома серед членів сім'ї, у неформальній вуличній компанії, в гуртках за інтересами та інших первинних громадах дітей і референтних класах.

Після кожного заняття підлітки ділились враженнями, важкими обставинами, висловлювали вимоги і оцінювали свій стан за допомогою спеціальної анкети, в яку були включені сім критеріїв успішності діяльності тренінгової групи, а саме: неохота виступати, формулювати свою думку; страх через те, що тебе неправильно зрозуміють; незадоволеність, аутоагресія; задоволеність від занять і спілкування; агресія; бажання вести полеміку і сперечатися; ствердливе самопочуття в групі.

Успішність діяльності в тренінговій групі оцінювалась за такими критеріями: 0 – відсутність ознаки, 1 бал – низький рівень; 3 бали – середній рівень прояву; 5 балів – високий рівень. Динаміка оцінювання критеріїв успішності групи буде наведена пізніше.

Дослідження показало, що для успішної роботи з неповнолітніми, що мають відхилення у поведінці, необхідні:

- знання причин вияву девіантної поведінки та особливості її перебігу;
- знання цілей та завдань роботи саме з цією категорією дітей;
- уміння проводити психолого-педагогічну діагностику особистості неповнолітнього з девіантною поведінкою;
- уміння добирати адекватні методи перевиховання;

- уміння використовувати ці методи та контролювати їхню дію;
- уміння працювати з оригінальними дітьми в нестандартних ситуаціях, тобто трудитися творчо.

Контрольний етап дослідження, котрий проводився за допомогою того ж набору методик, заради чого застосовувалися у констатуючому етапі дослідження і дозволив перевірити ефективність використання корекційної програми. При обробці результатів, отриманих у процесі дослідження, використовувались методи статистичної обробки емпіричних даних.

Комплексне уживання зазначених прийомів дозволило досягнути позитивних результатів у подоланні девіантних проявів у підлітків, сприяло формуванню їх соціально-спрямованої активності; виявленню та реалізації внутрішніх сил і можливостей кожного, спрямуванню неповнолітніх на гідний, суспільно та особистісно значущий шлях, що відповідає їхнім реальним можливостям та потребам; забезпеченню формування прогонистого рівня саморегуляції підлітком власної поведінки. За таких умов виникає сприятлива ситуація для подолання девіантної поведінки індивіда.

Далі ми визначили зміни, які відбулися у розподілі інтегративних ідентифікаційних категорій у структурі колективних ідентифікаційних матриць підлітків. Отримані дані наведені у табл. 2.5.

Таблиця 2.5

**Розподіл інтегративних ідентифікаційних категорій у підлітків,
позбавлених батьківського піклування до і після корекційної роботи, %**

№	Інтегративні ідентифікаційні категорії	До тренінгу	Після тренінгу
1.	Фізичне «Я»	65,06	50,24
2.	Актуальне «Я»	34,94	54,61
3.	Соціальне «Я»	16,87	38,56
4.	Діяльнісне «Я»	23,49	25,54
5.	Комунікативне «Я»	48,19	52,71
6.	Рефлексивне «Я»	3,61	9,13

З аналізу таблиці 2.5 випливає, що статистично значущі зміни в ідентифікаційній матриці підлітків зафіксовані за трьома з шести інтегративними категоріями. Зазначимо, що дві інтегративні категорії – «актуальне Я» та «соціальне Я» – статистично значуще збільшилися, в той час як інтегративна категорія «фізичне Я» статистично багатозначне зменшилася. Такий результат, на нашу думку, може свідчити про зростання особистісної зрілості підлітка. «Фізичне Я» формується одним із перших, та згодом поступається таким типам ідентичності, як «соціальне Я», «рефлексивне Я», «діяльнісне Я». Отже, психокорекційні заходи сприяли розвитку соціальної та особистісної ідентичності. Загалом можна відзначити збалансування ваги окремих інтегративних категорій у загальній ідентифікаційній матриці.

За допомогою методики А. Басса та А. Даркі ми визначили рівень фізичної, вербальної, непрямой агресії, негативізму, роздратованості, підозрливості, образи, відчуття провини. З метою визначення форми поведінки, яка характерна для підлітків за допомогою методики К. Томаса, ми з'ясували, які способи реагування в конфлікті є найбільш продуктивними, а

які деструктивними, що піддержувало нам виявити типи девіантної поведінки підлітків.

Аналіз отриманих даних свідчить, що серед підлітків, позбавлених батьківського піклування переважає почуття кривди, тобто вони у існуючій ситуації відчувають себе скривдженими з боку батьків та суспільства. Друге місце посідає підозрілість, тобто підлітки переконані, що спричинюють шкоди оточуючим їм людям і схильні відчувати докори сумління.

Фізична агресія у підлітків, позбавлених батьківського піклування посідає третє місце. Ця форма поведінки спрямована проти керівництва та групи однолітків, тобто застосування ними фізичної сили проти інших осіб. Отже, такі форми поведінки як фізична агресія, аутоагресія, негативізм, підозрілість, образа використовуються неповнолітніми як засоби задоволення потреби у самовираженні, домінуванні і самоствердженні.

За методикою Томаса, особливості поведінки в конфліктних ситуаціях, у підлітків спостерігається прагнення вийти з конфлікту за рахунок акомодатії, уникнення, співпраці.

За «Картою спостережень» Д. Стотта, модифікованою І. Дубровіною, у більшості підлітків визначено риси толерантності до оточуючих людей, навички асертивної поведінки, усвідомлення наслідків девіантних учинків, взаємодії з однокласниками.

Стосовно розподілу підлітків за типами вияву девіантної поведінки, то у 43% підлітків спостерігається конфліктно-ситуативний тип девіантної поведінки з перевагою позитивної спрямованості; ситуативний тип девіантної поведінки з незначною негативною спрямованістю має місце у 35% підлітків; нестійкий тип девіантної поведінки з переважаючою негативною спрямованістю виявлено у 22% підлітків; а стійкий тип девіантної поведінки з негативною спрямованістю не спостерігався у підлітків, позбавлених батьківського піклування (див. додаток Д).

Останнім часом стає очевиднішим, що нерідко наші традиційні методи впливу на дітей, особливо трудних, проглядаються малоефективними. Збільшення підліткової злочинності, алкоголізму, наркоманії, зростання кількості дітей з акцентуаціями характеру – все це та багато іншого вимагає пошуків більш ефективних методів корекційного впливу.

Тому, у ході формуючого етапу експериментальної роботи ми звернулися до розгляду більш реальної перспективи: професійної корекційної роботи з підлітками групи ризику з девіантною поведінкою. При цьому під корекцією розуміємо тактовне втручання у особистісний піднесення людини з метою виправлення відхилень у цих процесах і часто справляє вплив не лише на особистість, а й на її оточення, організацію життєдіяльності.

Корекція, яка проводилася з підлітками експериментальної групи, являла собою індивідуальну та групову роботу з дітьми, яка спрямована на зміни емоційно-особистісних реакцій у поведінці, формування рівнозначних форм реагування і поведінки в цілому, досвіду саморегуляції, зміни мислительних установок і орієнтацій особистості.

Основними етапами корекційної роботи був діагноз, прогноз, створення корекційної програми, її виконання та аналіз ефективності. У діагнозі ми фіксували показники психічного розвитку, їхню відповідність нормам, сформулювали гіпотезу щодо причини відхилень.

Приступаючи до роботи, ми пам'ятали, що головне у стосунках з підлітком – це взаємодопомога і довіра. Те, що каже підліток, повинно залишатися таємницею. Його справи можуть бути обговорені з батьками і педагогами тільки за проханням і зі згоди підлітка. Втрата довіри, розголошення таємниці, навіть мимовільне, є великою психологічною травмою і може призвести до найнебезпечніших наслідків.

При виявленні психологічних особливостей підлітка звертали увагу на наявність акцентуацій характеру, систему самооцінки і оцінок інших, мотиваційну структуру особистості.

Підліток звичайно активно прагне до змін, покращання свого характеру, часто навіть відчуває ненависть до себе за своє «слабовілля» або «запальність». Тому однією із основних задач психолога є визначення провідної проблеми і чітко формулювання її механізму. Бажання визначення чітких, однозначних якостей досягнення мети, які можуть бути визначеними і самим підлітком і оточуючими.

Неодмінним кроком корекції підлітка був прояв властивостей його мотивації, пошук будь-яких видів діяльності, зв'язаних з позитивними емоціями (радістю, цікавістю, захопленням). Актуально, що в цю діяльність не вводилися елементи «проблемної», небажаної поведінки.

Особистість підлітка ми розглядали не саму по собі, а в групі, до якої він належить. Адже діяльність спілкування, яка стає провідною у цьому віці, можлива тільки в групі. Саме тому доцільним стало використання групової форми роботи з такою категорією підлітків – тренінг.

Деякі вправи ми використали з метою розслаблення і створення невимушеної, вільної від зайвого самоконтролю обстановки.

Перед живописом користувалися прийомами вільних уявлень: члени групи розповідали, які образи в них виникають у контексті тієї чи іншої теми. При обговоренні ми не використовували інформацію про автора, відому поза малюнками, а виходили лише з намальованого. В такий спосіб аналізувалося тільки те, що неповнолітній хотів би повідомити групі, але «захисні» тенденції перешкодили йому зробити це вербально. Тобто рисунок виражав те, про що важко проказувати. Якщо ж робити такі «здогадки» без наявності відповідних «підстав» у малюнку, це може різко активізувати «захисні» реакції, що переобтяжать процес навчання.

Найважливішим у роботі з підлітками було усвідомлення проблеми і роботи над поставленими цілями, для формування навичок самоаналізу та прийняття рішення. При цьому дійовим виявилось уживання рольової гри. Поведінка в рольовій грі дала неповнолітнім можливість розвитку довіри до людей, емпатії. Метод розігрування рольових ситуацій сприяв розумінню інших людей, вмінню розділити їх точку зору, сприймати їх не як уявний образ, а такими, якими вони є насправді.

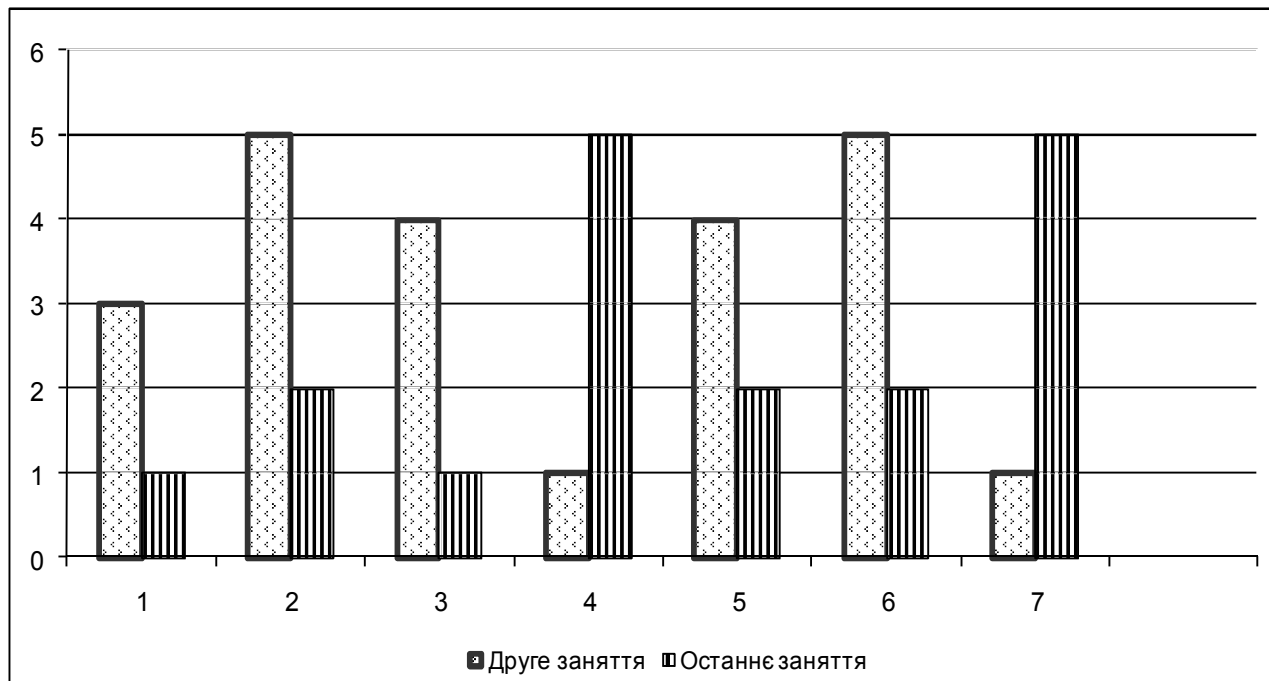
Наприклад, гра «Ти будь мною, а я – тобою». Двоє учасників гри «обмінювалися особистостями»: кожний удавав, що він - другий, копіюючи його розмову, жести, поведінку, висловлювання. Після того, як вони спілкувалися таким чином деякий час (15-20 хв.), кожен з двох підлітків розповів, що він відчував, коли бачив відтворення його іншим. Чи він вважає, що це було точно, справедливо або смішно? Що він пізнав нового, побачивши, як він виглядає зі сторони, тощо. Потім виконувалися розгляд побаченого всією групою. Підлітки приходили до висновку, що вміння поставити себе на місце іншого – дуже цінний елемент поведок комунікації. В цій грі обов'язково дотримувалися правила: «Не роби нічого такого, щоб навмисно неприємно вразити почуття того, чию роль ти граєш».

Отже, експериментальна робота показала, що корекція девіантної поведінки підлітків повинна бути спрямована, передусім, на усунення причини, яка викликала таку поведінку. Поки не буде з'ясована причина, не можна прогнозувати наслідків. Тому планування корекційної роботи з підлітками, на нашу думку, обов'язково повинно прийняти такий етап, як з'ясування так званого «соціального анамнезу» – вивчення соціального оточення підлітка, взаємовідносини його з членами сім'ї, з однолітками, з учителями, з вуличними референтними класами тощо. Зручно також, періодично проводити соціометричні дослідження, з метою з'ясування соціометричного статусу дитини, в різних колах його спілкування: в класі

серед однолітків, вдома серед членів сім'ї, у неформальній вуличній компанії, в гуртках за інтересами та інших первинних громадах дітей і референтних групах.

Після етапу формуючого дослідження, нами проведені контрольні зрізи, з метою виявлення та порівняння особливостей вияву різних типів девіантної поведінки досліджуваних підлітків до і після реалізації програми тренінгових занять.

Наприкінці занять ми застосували анкету для вивчення ефективності тренінгових занять (див. рис. 2.1).

Примітка:

- 1) небажання виступати, висловлювати свою думку;
- 2) страх через те, що тебе неправильно зрозуміють;
- 3) незадоволеність, аутоагресія;

- 4) задоволеність від занять і спілкування;
- 5) агресія;
- 6) бажання дискутувати і сперечатися;
- 7) позитивне самопочуття в групі.

Рис. 2.1. Динаміка успішності тренінгової діяльності експериментальної групи (за показниками другого і останнього заняття)

Як бачимо, на другому занятті підлітки, позбавлені батьківського піклування вибирали неохоту виступати, формулювати свою думку, страх, через те, що тебе неправильно зрозуміють, агресію, бажання дискутувати і дискутуватися, а на останньому – задоволеність від занять і спілкування, позитивне самопочуття в групі.

Отже, наслідки формуючого впливу підтвердили ефективність програми профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування.

2.3. Основні напрями профілактики девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування

Сучасне сирітство є, певним чином, наслідком недостатньої уваги суспільства до соціальних проблем сім'ї. Ситуацію з дітьми-сиротами поглиблює прогресуюча тенденція порушення структури сім'ї, погіршення виховної роботи з дітьми та батьками.

У Державній тематичній доповіді про становище дітей в Україні за підсумками 2014 року «Реалізація права дитини на виховання в сім'ї» зауважено, що поштовхом, яка веде до створення умов, за яких відбувається позбавлення батьківських прав, як на загал, є асоціальна поведінка батьків, невиконання ними своїх обов'язків з догляду та виховання дітей, вдавання до будь-яких видів експлуатації дитини і примус її до жебракування та бродяжництва.

Аналізуючи стан українського суспільства, доцільно було б виділити ще одну причину, пов'язану з неспроможністю обраної стратегії соціальної політики держави у вирішенні проблеми сирітства. Ця неспроможність полягає, по-перше, в розбіжності соціальної політики держави з національними та культурними традиціями самого народу. В українській традиції існувало правило піклуватися про сиріт «всім світом», що означало влаштування дітей у сільські родини за рахунок коштів громади. Світова практика і деякі свідчення з історії нашої країни приводять, що втягування громади до вирішення цієї проблеми могло би бути доцільним і правильним рішенням.

По-друге, дії держави відносно боротьби із соціальним сирітством спрямовані на усунення наслідків, але не на усунення причин. Попередження сирітства шляхом підтримки сімей, які потребують допомоги в період кризового стану суспільства, має бути пріоритетним завданням країни в цьому напрямку.

По-третє, проголошуючи пріоритет суспільного виховання, обрана державою система влаштування дітей у спеціально створені для цього установи не виправдала себе і, як показує практика, спричинила не скорочення, а збільшення кількості позбавлених батьківського піклування, а отже, і необхідність розширення мережі закладів для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків.

Таким чином, поряд із загальними факторами, що стають у пригоді поширенню соціального сирітства в нашій країні, обрана стратегія соціальної політики держави не сприяє вирішенню цієї проблеми.

Разом з тим, процес соціалізації дитини в нашій державі регламентується різними законами і програмами, які регламентують діяльність громадських і державних організацій, покликаних робити умови для формування повноцінних членів суспільства. Однак реальні результати і, зокрема, ті, які обумовлюють стан соціального сирітства на пострадянському просторі, часом різночудно відрізняються від того, що міститься у правових актах і програмах.

В Україні створено різні соціальні центри для підтримки та вивчення «важких» категорій дітей, їх адаптації і захисту. Так, у рамках програми «Діти України» існує також декілька програм: «Діти вулиці», «Вокзал», «Канікули» та ін., які виконуються урядовими організаціями.

Дослідно-експериментальна робота показала, що одним із шляхів подолання деструктивних наслідків соціального сирітства підлітків є профілактична робота.

За своїм змістом та організацією профілактична робота повинна об'єднувати заходи соціального, психологічного, медичного, правового та педагогічного характеру та бути безперервною, послідовною, з участю всіх учасників процесу.

У науковій літературі пропонуються різні класифікації напрямів профілактики. За соціальним рівнем попереджувальної діяльності виділяють три групи напрямів: загальносоціальні (протидіють соціальним аномаліям); спеціальні (психолого-педагогічні); а також прийоми, що потребують правового впливу.

Головним змістом загальної направленості профілактичної роботи є послаблення і по можливості ліквідація соціальних та соціально-психологічних причин та умов, які підтримують формування та прояви

девіантної поведінки підлітків-позбавлених батьківського піклування . Функція загальносоціальної профілактики здійснюється у зв'язку з розвитком суспільства. Загальносоціальне попередження девіантної поведінки особистості пов'язане з найбільш значущими довготривалими видами соціальної діяльності, яка здійснюється в процесі вирішення загальномасштабних соціокультурних завдань.

Спеціальна профілактика будується на основі врахування групових та індивідуальних факторів ризику. Вона спрямована на своєчасне виявлення підлітків, які знаходяться в кризовому стані та надання їм психологічної допомоги та підтримки. До спеціальної профілактики, яку ми використовували під час проведення експериментальної роботи, належать засоби, спрямовані саме на виділення, знешкодження, полегкість, нейтралізацію стресорних чинників. Загальносоціальні засоби створюють відповідні базові посилення для спеціальної профілактики та профілактики соціальної аномалії. В свою чергу, засоби цих рівнів взаємодіють між собою і сприяють ефективності попередження девіантності.

Під час проведення експериментальної роботи ми визначили види профілактики, які класифікували за подібністю чи відмінністю етичних і правових норм поведінки і поділили на моральну і правову профілактику.

Проведене дослідження дало нам змогу визначити багатогранність функцій профілактики:

- діагностична (виявлення причин і чинників девіантності);
- реабілітаційна (перевиховна, цілеспрямована на подолання негативних проявів у поведінці);
- координуюча (координація зусиль усіх зацікавлених виховних інститутів у подоланні і попередженні девіацій);
- прогностична (застереження заперечливих явищ у поведінці підлітків).

Профілактичні заходи ми розділили на три типи: первісна, вторинна і третинна профілактика.

Первинна або переважно-важлива соціально-психологічна профілактика була цілеспрямована на збереження і піднесення умов, що помагають розвитку, збереженню життя підлітків-позбавлених батьківського піклування і на застереження неvigідного впливу чинників соціально-психологічного і природного середовища. Первинна профілактика була масовою і найбільш ефективною. Вона базувалася на комплексному системному вивченні впливу умов і чинників соціально-психологічного і природного середовища на формування і розвиток підлітка.

Завдання вторинної (ранньої) профілактики була якомога раніше виявити негативні зміни у поведінці підлітка, що дало можливість також застерегти їх черговий розвиток. Вторинна, або рання профілактика базувалася на результатах масової діагностики різноманітних аспектів життєдіяльності підлітків і була індивідуальною в плані корекції аутоагресивних виявів.

Третинна, або цілеспрямована профілактика девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування передбачала сукупність заходів, спрямованих на попередження переходу відхилень у поведінці в більш важку стадію. Третинна профілактика також індивідуальна, вона містила заходи з виявлення і усунення визначених недоліків сімейного, суспільного виховання, а також цілеспрямовану роботу з тими підлітками, які мають аутоагресивні прояви, з окремішніми групами, колективами, для уникнення заперечних наслідків їх поведінки.

Профілактика – це не лише частина попереджувальної роботи, цілеспрямована на виявлення і усунення причин та умов формування девіантної поведінки підлітків, а й система заходів перевиховання і формування особистості підлітка. Адже, значення ранньої профілактики

підсилюється її гуманністю в системі засобів, що сприяють корекції відхилень у поведінці.

Психологічний аспект профілактики девіантної поведінки підлітків полягає у діалектичній єдності її структури: діяльності (дій, операцій) і змісту (мотивів, мети і умов).

Для попередження девіацій ми визначили широкий комплекс заходів, пов'язаних між собою, який повинен проводитися урядовими органами та організаціями з метою з'ясування причин і умов виникнення девіантної поведінки підлітків, а згодом їх кінцеве викорінення. Серед профілактичних мір ми виділили: загальні, спеціальні, індивідуальні.

Загальні міри профілактики – це соціально-економічні і культурно-виховні заходи.

Загальні профілактичні міри були спрямовані на вияв, усунення, полегкість, нейтралізацію причин та умов соціального сирітства в цілому або її окремих видів. Іншими словами, вони зорієнтовані на обсяг індивідуально не визначеного кола об'єктів взаємодії.

Спеціальне попередження девіантності – це соціально-психологічний хід, ясновою якого є уживання відповідних вимог моралі і законності, спеціально-психологічних методів і прийомів, знань і звичок регулювання соціально-психологічних відносин з метою знешкодження тих негативних чинників, які можуть підтримувати вияву девіантності.

Спеціальні міри здійснювалися нами в рамках окремих ситуацій чи осіб, яких ми виділили за певними рисами, наприклад, підлітки, які схильні до девіантності у зв'язку із конфліктними ситуаціями, низьким соціальним статусом, соціально-психологічною дезадаптацією.

Індивідуальна профілактика девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування полягала у виправній та корекційній роботі з метою

знешкодження невігідного впливу на особистість підлітка, змін поглядів, інтересів, домагань і нахидів підлітка.

Індивідуальна профілактика полягала у конкретизації загально-соціальних та спеціально-психологічних попереджувальних засобів щодо окремих осіб. Вона була послідовно спрямована на:

- 1) усунення негативного впливу на підлітка, який уміє призвести до вияву девіантності;
- 2) зміна девіантної поведінки і рис особистості підлітка, які цьому сприяють.
- 3) застосування невідкладних засобів попередження девіантної поведінки, припинення спроб скоїти аутоагресивні дії.

Індивідуальна профілактика вимагала врахування активності особистості підлітка, його волю сприяти чи заважати проведенню відповідних заходів, спрямованих на усунення від'ємних рис поведінки, затвердження позитивних принципів саморегуляції, прискорення ходу формування загальної позитивної спрямованості поведінки.

При реалізації профілактичної програми ми витримували наступних вимог:

- стриманість, спрямованість, безперевність процесу соціально-психологічних заходів;
- вивчення, з одного боку, вимог суспільства до підлітка, а з іншого – індивідуальних особливостей і спільного розвитку особистості підлітка;
- підтримка і розвиток внутрішніх, суспільно-корисних інтересів і здібностей підлітка;
- відсутність нав'язливості та настирливості у виправленні та перевихованні;
- терпіння і витримка усіх учасників виховного профілактичного процесу;

- активність самого підлітка, щоб він розумів вплив на нього, проявляючи при цьому ініціативу і вольове зусилля.

Таким чином, в індивідуальній профілактиці робився акцент не стільки на соціально-психологічні чинники, скільки на особистість підлітка.

Отже, комплексний підхід до здійснення цілеспрямованої профілактики девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування нам допоміг оптимально вирішити складні завдання попередження девіацій.

Отримані результати довели, що за час проведення формуючого досліджу загальний рівень девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування значно зменшився. При цьому високий рівень вияву девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування характеризується соціально-психологічною дезадаптацією, тривожністю, депресією, почуттям вини, негативним ставленням до себе, до власного минулого та майбутнього; підліток без сторонньої допомоги не може знайти морального виходу із ситуації, є невтриманим, агресивним, дратівливим, неадекватно реагує на будь-яку ситуацію; середній – ускладненим прогнозуванням розвитку подій у складних ситуаціях, відчуттям невпевненості, емоційною нестійкістю, неадекватністю реакцій; низький – урахуванням реальних обставин, готовністю змінити свою поведінку, емоційною сприйнятливостю до ситуацій.

Дослідження засвідчило, що і після подолання негативної спрямованості особистості, виникає необхідність у продовженні роботи з підлітками, для зміни характеру їх взаємодії з оточуючими, їх позиції, установки. У протилежному випадку, підлітки можуть наново вдаватися до проявів девіацій.

Експериментальна робота дала змогу виділити декілька основних напрямів корекційно-профілактичної роботи: корекція моральної свідомості і самосвідомості підлітків, стимуляція їх вольової активності, корекція рівнів сформованості досвіду саморегуляції, корекційно-профілактична робота, що пов'язана із зміною статусу підлітка у групі, корекція міжособистісних

стосунків, створення умов для задоволення потреб підлітка. Зокрема систему профілактики девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування можна зобразити таким чином:

- 1) соціально-психологічне обстеження підлітка, оцінка соціально-психологічного клімату в групі;
- 2) збір інформації щодо поведінки підлітка, його участі в асоціальних угрупованнях;
- 3) оцінка соціальної ситуації та соціально-психологічного клімату серед підлітків, позбавлених батьківського піклування ;
- 4) оцінка психічного і соціально-психологічного рівня розвитку підлітків, позбавлених батьківського піклування ;
- 5) обмін інформацією, розробка плану профілактики;
- 6) оцінка процесу профілактики (див. рис. 2.2).

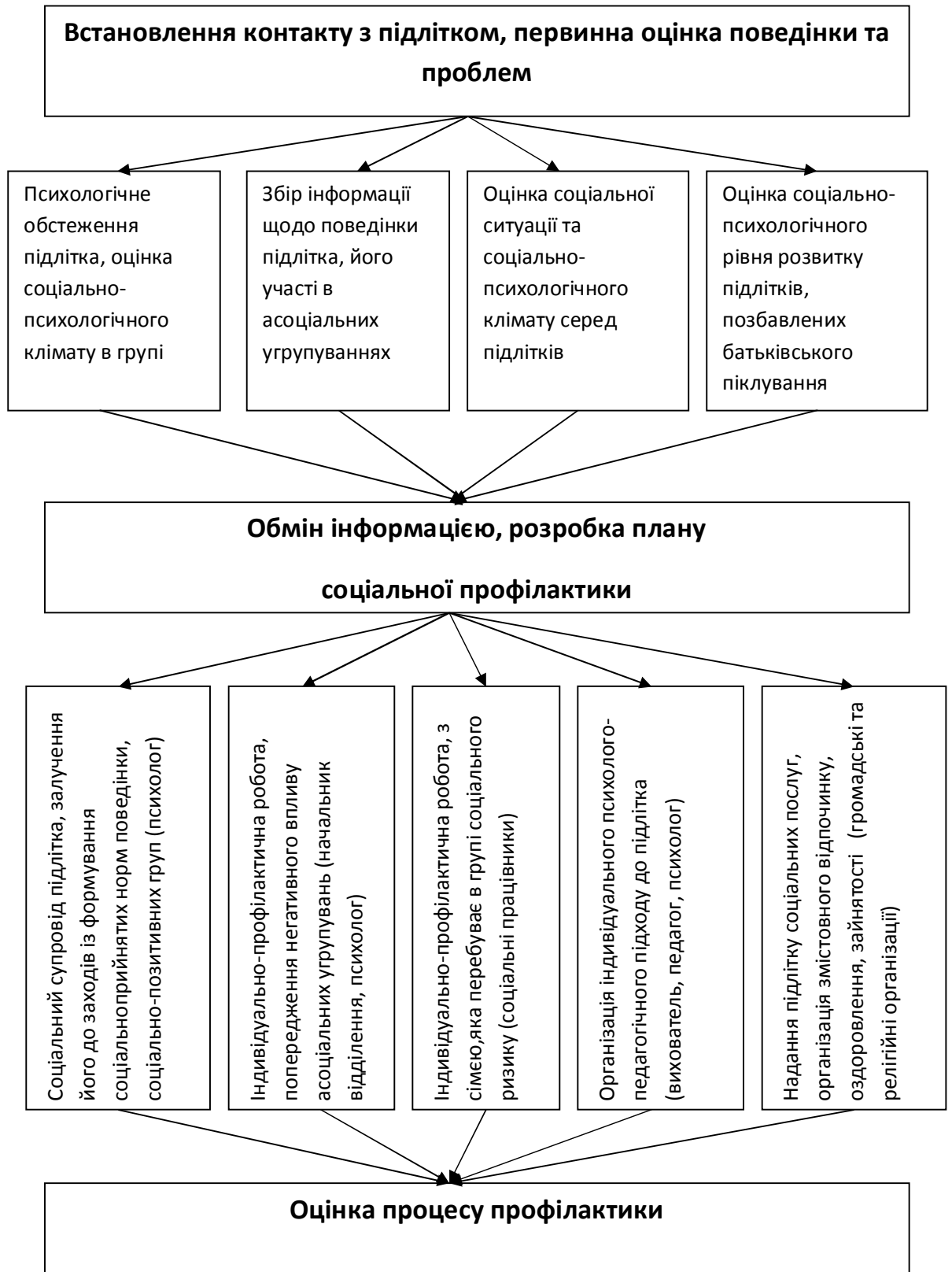
Проведене нами експериментальне дослідження дозволило сформулювати наступні рекомендації.

1. Головним завданням соціальних, психологічних служб має бути дбайливе управління розвитком особистості підлітка, позбавленого батьківського піклування. Саме держава має взяти на себе компенсаторну функцію недостатку батьківської турботи.

2. Важливим є посилення ролі соціально-психологічної служби в домовленостях депривуючого середовища з метою оптимізації соціальної ситуації розвитку підлітків, а також проведення спеціальної терапевтичної роботи з метою корекції відхилень у їхньому особистісному розвитку.

3. Активне впровадження корекційних програм із усунення наслідків домашнього примусу, агресивності, психічного виснаження.

Отже, узагальнення матеріалу дослідження та аналіз результатів корекційної і профілактичної роботи підтверджує думку, про те, що сирітство слугує тим психологічним чинником, який придатний сприяти появі

Рис. 2.2. Координація дій фахівців у процесі роботи з профілактики девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування

девіантної поведінки підлітків. Система запобіжних і корекційних заходів створює сприятливі умови для подолання наслідків девіантної поведінки, спрямовується на нівелювання впливу на особистість підлітка причин деструктивного характеру. Суттєвим чинником у цьому плані є урахування індивідуальних відмінностей підлітків, активізація саморегуляції, встановлення взаємозв'язку між механізмами зовнішньої регуляції і саморегуляції поведінки підлітків.

Висновки до другого розділу

Збір емпіричного матеріалу, що здійснювався за допомогою розробленої загальної процедури організації експериментального дослідження, розпочався з обстеження підлітків та батьків, аналізувався із застосуванням способів первинної статистичної обробки результатів дослідження. Даний аналіз дозволив виділити конкретні форми та специфіку прояву девіантної поведінки підлітків.

Проведене експериментальне дослідження, дозволило виділити кілька типів девіантної поведінки, властивих підлітку: конфліктно-ситуативний тип асоціальної поведінки з перевагою позитивної спрямованості; ситуативний тип асоціальної поведінки з незначною негативною спрямованістю; нестійкий тип асоціальної поведінки з переважаючою негативною спрямованістю; стійкий тип асоціальної поведінки з негативною спрямованістю.

Сучасний підліток живе напруженим, суперечливим ціннісно-нормативним існуванням, в якому проявляється прагнення самостійно розібратися у вимогах оточуючого світу, переконатися і утвердитися в них.

Дослідно-експериментальне вивчення типів девіантної поведінки вказує на те, що розвиток соціально прийнятої поведінки значною мірою залежить від єдності впливу сім'ї, навчального закладу, інших закладів тощо. Результати дослідження свідчать про недостатнє погоджування виховних намагань зазначених інститутів, про байдуже ставлення до проблем підростаючого покоління, що є негативним зовнішнім чинником формування девіантної поведінки. Тому одним із головних завдань у формуванні особистості повинна бути координація зусиль соціальних працівників психологічної, педагогів та батьків.

Програма соціальної профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування побудована на принципах єдності діагностики й корекції, системності, комплексності та діяльнісного принципу корекції та складаються із діагностичного, формувально-відновлювального, контрольного блоків, що містять заходи внутрішньоособистісної, міжособистісної і мікросоціальної (соціотерапія) спрямованості із застосуванням активних форм і методів допомоги.

Ефективність розробленої програми констатована скороченням у досліджуваних кількості негативних емоцій, агресивно-захисних реакцій, підвищенням їхньої самооцінки; зафіксовано позитивне емоційне ставлення та стійкий інтерес до довколишнього середовища. Вплив розробленої системи корекційних заходів сприяв зниженню коефіцієнта соціально-психологічної дезадаптації підлітків. Змінився і напрям реакцій у ситуації фрустрації завдяки збільшенню кількості інтропунітивних та імпунітивних реакцій.

Основними складовими ефективної реалізації програми корекції є: формування конструктивної мотивації (позитивних цінностей; орієнтація на виконання соціальних вимог та самозбереження); інтеграція індивідуального досвіду; удосконалення саморегуляції; підвищення стійкості до стресів та розширення ресурсів особистості: усунення або зменшення проявів

дезадаптивної поведінки; розширення соціальних зв'язків і позитивного соціального досвіду особистості.

На основі встановлених залежностей набули ще виокремлені основні напрями профілактики девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування.

Комплексне уживання зазначених прийомів дозволило досягнути позитивних результатів у подоланні девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування, сприяло формуванню їх соціальної активності; виявленню та реалізації внутрішніх сил і можливостей кожного, забезпеченню формуванню високого рівня саморегуляції власної поведінки.

Результати формуючого впливу підтвердили ефективність програми профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування.

ВИСНОВКИ

Соціальна політика держави в галузі дитинства покликана всіляко сприяти пом'якшенню впливу на дітей негативних наслідків соціальних процесів, які відбуваються нині у суспільстві, а також створювати умови для видозмін діючих і появи нових соціальних інститутів, які б найповніше задовольняли потреби та інтереси дітей. Результати аналізу наукової літератури з проблеми дослідження дозволяють стверджувати, що дитяче сирітство є складною соціальною проблемою, яка потребує негайного вирішення. Теоретичний аналіз підходів до проблеми вивчення соціального сирітства підлітків показав, що воно розглядається як соціальне явище, зумовлене ухилянням або відстороненням батьків від виконання батьківських обов'язків щодо неповнолітньої дитини. Встановлено, що соціальне сирітство – це інтегральний феномен, який відображає різні прояви соціального та психолого-педагогічного неблагополуччя особистості, незалежно від його першопричин, природи та ступеня прояву, та засвідчує кризу інституту сім'ї, а також негативний вплив соціуму на формування особистості в соціальному, моральному та фізичному аспектах.

Деструктивними наслідками сирітства є порушення емоційно-ціннісної складової особистості, набуття негативних інтегративних якостей (підвищена агресивність, тривожність, конфліктність та ін.), відсутність позитивного життєвого досвіду, навичок асертивних моделей поведінки, схильність до узалежненої поведінки, суб'єктивне самовизначення.

Сирітство як соціальне явище впливає на виникнення девіантної поведінки у підлітків. Вимушене перебування підлітків, позбавлених батьківського піклування у групі соціального ризику зумовлює появу девіантних проявів у їхній поведінці. Амплітуда прояву девіантної поведінки підлітків значно залежить від внутрішніх (індивідуально-типологічні особливості та вплив пубертатної кризи) та зовнішніх (психологічні труднощі і

ускладнення, породжені наслідками сирітства) чинників, які існують у певних зв'язках і взаємозалежностях.

Типовими проявами девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування виступають: конфліктно-ситуативний тип з позитивною спрямованістю (поступливість оточуючим через боязнь неприємностей, конфліктність, слабка сила волі, необдуманість у вчинках); ситуативний тип з незначною негативною спрямованістю (порушення норм і правил, скритність, ізолюваність у класі, дезадаптивність, невміння протистояти негативному впливу); нестійкий тип з переважною негативною спрямованістю (безвідповідальність, емоційна збудливість, злість, самовпевненість); стійкий тип з негативною спрямованістю (грубість, агресивність, різкість, приниження, мстивість, бродяжництво, втечі, цинізм).

Програма соціальної профілактики та корекції девіантної поведінки підлітків, позбавлених батьківського піклування побудована на принципах єдності діагностики й корекції, системності, комплексності та діяльнісного принципу корекції та складаються із діагностичного, формуально-відновлювального, контрольного блоків, що містять заходи внутрішньо-особистісної, міжособистісної і мікросоціальної спрямованості із застосуванням активних форм і методів допомоги.

Ефективність розробленої програми констатована зменшенням у досліджуваних кількості негативних емоцій, агресивно-захисних реакцій, підвищенням їхньої самооцінки; зафіксовано позитивне емоційне ставлення та стійкий інтерес до навколишнього середовища. Вплив розробленої системи корекційних заходів сприяв зниженню коефіцієнта соціальної дезадаптації підлітків. Змінився і напрямок реакцій у ситуації фрустрації завдяки збільшенню кількості інтропунітивних та імпунітивних реакцій.

Основними складовими ефективної реалізації програми корекції є: формування конструктивної мотивації (позитивних цінностей; орієнтація на

виконання соціальних вимог та самозбереження); інтеграція індивідуального досвіду; удосконалення саморегуляції; підвищення стійкості до стресів та розширення ресурсів особистості: усунення або зменшення проявів дезадаптивної поведінки; розширення соціальних зв'язків і позитивного соціального досвіду особистості.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Перспективи подальшого дослідження полягають у вивченні соціальних чинників девіантної поведінки дітей-сиріт різних вікових груп та на підставі їхнього гендерного розподілу. Важливим є вивчення особливостей динаміки та шляхів корекції девіантної поведінки дітей, позбавлених батьківського піклування із особливими потребами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агеев В. С. Межгрупповое взаимодействие. Социально- психологические проблемы / В. С. Агеев. – М. : МГУ, 2010. – 240 с.
2. Александров А. А. Типология делинквентного поведения при психопатиях и акцентуациях характера в подростковом возрасте. Нарушения у детей и подростков / А. А. Александров. – М. : Просвещение, 2001. – С. 51–59.
3. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды : В 2-х т. / Б. Г. Ананьев. – М. : Педагогика, 1980 – Т.1 – 232 с. – Т. 2 – 288 с.
4. Ананьев Б. Г. О человеке как объекте и субъекте воспитания / Б. Г. Ананьев. // Избранные психологические труды : В 2 т. – М. : Педагогика, 1980. – Т. 2. – С. 9–102.
5. Андреева Г. М. Психология социального познания / Г. М. Андреева. – М. : Педагогика, 2000. – 286 с.
6. Андреева Т. В. Семейная психология / Т. В. Андреева. – СПб., 2004. – 252 с.
7. Андрюшок Т. А. Пропедевтична робота з підлітками, схильними до девіантної поведінки, на уроках трудового навчання у загальноосвітній школі / Т. А. Андрюшок. – Херсон, 2002. – 256 с.
8. Антонова-Турченко А. Г. Психологическая диагностика и коррекция личности трудновоспитуемых детей и подростков / А. Г. Антонова-Турченко, Э. И. Дранищева, Л. С. Дробот. – К. : ИСИО, 2007. – 254 с.
9. Антояк Н. Зовнішня трудова міграція батьків як причини соціального сирітства дітей / Н. Антояк // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2007. – № 2. – С. 10 –111.
10. Анциферова Л. И. Некоторые теоретические проблемы психологии личности / Л. И. Анциферова // Вопр. психологии. – 2008. – №1.– С. 37–50.

- 11.Апетик Н. М. Моральна саморегуляція як умова попередження девіантної поведінки підлітків. – К. : Вища школа, 2001. – 120 с.
- 12.Артюшкіна Л. М. Специфіка професійної діяльності соціального педагога загальноосвітньої школи-інтернат для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування / Л. М. Артюшкіна, А. О. Полянничко // Практична психологія та соціальна робота. – № 2 (59). – 2004. – С. 42–47.
13. Афанасьєва В. В. Вплив сім'ї та школи на девіантну поведінку підлітка / В. В. Афанасьєва // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2008. – № 4. – С. 43–51.
- 14.Балакірева О. М. Сім'я в структурі життєвих орієнтацій // Про становище сімей в Україні : Доповідь за підсумками 2014 року / О. М. Балакірева. – К. : Український ін-т соціальних досліджень, 2015. – С. 27–33.
- 15.Бандура А. Подростковая агрессия: Изучение влияния воспитания и семейных отношений / А. Бандура, Р. Уолтерс. – М. : Просвещение, 2009. – 252 с.
- 16.Баранник В. Психологічні особливості самооцінки особистості з девіантною поведінкою / В. Баранник // Соціальна психологія. – 2005. – № 5. – С. 76–82.
- 17.Бахадова Е. В. Неблагополучная семья как фактор формирования девиантного поведения детей / Е. В. Бахадова // Вопросы психологии. – № 1. – 2009. – С. 37–51.
- 18.Беличева С. А. Социально-психологические основы предупреждения десоциализации несовершеннолетних / С. А. Беличева. – М. : Просвещение, 2009. – 148 с.
- 19.Бенько Л. С. Девіантна поведінка як соціально-психологічна проблема / Л. С. Бенько // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія [Текст]. – Ів-Франківськ, 2006. – Вип. 11, Ч. 1. – С. 136-141.

20. Бернс Р. Развитие «Я-концепции» и воспитание / Р. Бернс. – [пер. с англ]. – под ред. В. Я. Пилиповского. – М. : Прогресс, 1986. – 421 с.
21. Блинова О. Є. Роль соціальних стереотипів у регуляції поведінки особистості / О. Є. Блинова // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського / за ред. С. Д. Максименка, Н. О. Євдокимової. – 2013. – Т. 2. – Вип. 10 (91). – С. 37–42. – (Серія «Психологічні науки»).
22. Божович Л. И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Л. И. Божович // Вопросы психологии. – 2009. – №4. – С. 23–34.
23. Бондарчук О. І. Психологічні засади девіантної поведінки особистості / О. І. Бондарчук // Психологія девіантної поведінки. – К., 2006. – С. 4–40.
24. Варій М. Й. Девіантна поведінка і депривація / М. Й. Варій // Психологія особистості. – К., 2008. – С. 448–464.
25. Волинець Л. Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання і виховання дітей, позбавлених батьківського піклування / Л. Волинець, Н. Комарова, І. Іванова. – К., 2008. – 200 с.
26. Выготский Л. С. Развитие трудного ребенка и его изучение / Л. С. Выготский // Собр. соч. : В 6т. – М. : Педагогика, 2013. – Т.5. – С. 180–275.
27. Галагузова Л. И. Проблема социальной изоляции детей / Л. И. Галагузова // Вопросы психологии. 2006. – №3. – С. 192–197.
28. Галатир І. А. Щодо причин виникнення явища соціального сирітства у сучасному українському суспільстві [Електронний ресурс] / І. А. Галатир. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Znpkhist/2011_3/11giasus.pdf – Загол. з екрану. – Мова укр.

29. Гресько Т. В. Соціально-педагогічні заходи у напрямі профілактики девіантної поведінки серед дітей та молоді / Т. В. Гресько, Л. В. Ілійчук // Правова свідомість молоді в умовах розбудови правої демократичної держави [Текст]: Матер. IV Всеукр. курс. студ. конфер., 22 квітня 2010р., м. Івано-Франківськ. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 201–205.
30. Грехнев В. С. Девиации поведения людей и педагогические возможности их коррекции / В. С. Грехнев // Философия и общество. – 2012. – № 2. – С. 5-23.
31. Двіжона О. В. Дистатна сім'я та її вплив на формування особистості дитини та підлітка / О. В. Двіжона // зб. наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Ів-Франківськ, 2007. – Ч.1. Вип. 12. – С. 116–121.
32. Демків О. Б. Дослідження організаційної девіантності у контексті генези соціології девіантної поведінки / О. Б. Демків // Вісник Львівського університету [Текст] : зб. наукових праць. – Львів, 2007. – Вип. 1. – С. 128–138. – (Серія соціологічна).
33. Джаримова Х. А. Социальная депривация детей-сирот: социологический анализ. – М. : Педагогика, 2002. – 224 с.
34. Дробницька А. Соціальна робота з підлітками девіантної поведінки у Великобританії / А. Дробницька // Рідна школа. – 2006. № 10. – С. 70–72.
35. Дронова О. С. Теоретико-прикладні засади профілактики та корекції агресивної поведінки неповнолітніх / О. С. Дронова // Практична психологія та соціальна робота. – 2010. – № 7. – С. 57–60.
36. Зисс В. Э. Преобразование нравственной позиции педагогически запущенных подростков в деятельности, основанной на нравственном выборе / В. Э. Зисс, С. А. Расчетина. – Новосибирск : НОИУУ, 2012. – 60 с.
37. Зобенко Н. Деякі аспекти дослідження проблеми девіантної поведінки неповнолітніх / Н. Зобенко // Рідна школа. – 2012. – № 3. – С. 36–40.

- 38.Иванова Н. П. Современные проблемы социального сиротства : Проблемы социальной работы в России / Н. П. Иванова // Материалы Первой Национальной конференции. – М., 2015 – С. 115–126.
- 39.Ілляшенко Ю. Ю. Проблема соціального сирітства в Україні в період розбудови громадянського суспільства (90-і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.) / Ю. Ю. Ілляшенко, Н. В. Старовойтенко // Гілея. – 2012. – № 4. – С. 184–187.
- 40.Капська А. Й. Реабілітація підлітків із девіантною поведінкою: технологічний аспект / А. Й. Капська // Науковий вісник ВНУ імені Л. Українки [Текст]: журнал. – Луцьк, 2012. – № 7 (232) : Педагогічні науки. – С. 113–116.
- 41.Капська А. Й. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / А. Й. Капська, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухова. – К. : Логос, 2000. – 260 с.
- 42.Кльоц Л. А. Профілактика агресивної та жорстокої поведінки серед неповнолітніх та молоді / Л. А. Кльоц, Н. О. Носок, Т. Й. Шугай // Практична психологія та соціальна робота. – 2009. – № 6. – С. 19–25.
- 43.Козубовська І. В. Система профілактики девіантної поведінки неповнолітніх в Російській Федерації [Текст] : [монографія] / І. Козубовська, Н. Зобенько, О. Товканець. – Ужгород : Бреза А. Е., 2011. – 160 с.
- 44.Котляров Л. П. Девиантность как предмет социально-философского анализа. – М. : Просвещение, 2013. – 184 с.
- 45.Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения / Ю. А. Клейберг. – М. : Юрайт, 2011. – 160 с.
- 46.Клейнер Б. И. Социальная причинность, ее природа и специфика / Б. И. Клейнер . – М. : МГУ, 2011. – С. 36–42.

47. Кочетов А. И. Работа с трудными детьми / А. И. Кочетов, Н. Н. Верцинская. – М. : Просвещение, 2006. – 160 с.
48. Курбатов В. И. Социальная работа : учеб. пособ. / В. И. Курбатов. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – Ростов-н/Д. : Феникс, 2003. – 480 с.
49. Максименко С. Д. Психологічні особливості особистості з девіантною поведінкою / С. Д. Максименко // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка – Т. XI, Ч. 6. – К, 2009. – С. 240–247.
50. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки [Текст] : навч. посібник / Н. Ю. Максимова. – Рек. МОН. – К. : Либідь, 2011. – 520 с.
51. Оржеховська В. М. Соціально-педагогічні проблеми девіантної поведінки неповнолітніх у сучасних умовах / В. М. Оржеховська // Педагогіка і психологія. – №4. – 2005. – С. 90–98.
52. Петечел О. Ю. Причини девіантної поведінки неповнолітнього / О. Ю. Петечел // Вдосконалення правового захисту та основних свобод людини і громадянина [Текст] : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених та аспірантів. – Івано-Франківськ, 2010. – С. 164–168.
53. Петровская Л. А. Теоретические и методические проблемы социально-психологического тренинга / Л. А. Петровская. – М. : МГУ, 2002. – 168 с.
54. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие / Редактор-составитель Д. Я. Райгородский. – Самара : Изд. Дом «БАХРАХ», 2008. – 672 с.
55. Прихожан А. М. Школьная тревожность и самооценка в старшем подростковом возрасте / А. М. Прихожан // Психологические проблемы повышения качества обучения и воспитания. – М., 2004. – С. 76–78.

56. Про охорону дитинства (ст. 1) : Закон України від 26 квітня 2001р. № 2402-III [Електронний ресурс] // Професійна юрид. система «МЕГА-НаУ». – Режимдоступу:www.nau.ua.
57. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю : Закон України від 21 червня 2001р. № 2558-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 42. – С. 213.
- 58.Тарновська О. Теоретичні проблеми девіантної поведінки та її проявів / О. Тарновська, Н. Мельник // Науковий вісник Чернівецького університету [Текст] : збірник наукових праць. – Чернівці, 2001. – Вип. 122 : Педагогіка та психологія. – С. 203–205.
59. Фурманов И. А. Психологические особенности детей, лишенных родительского попечительства / И. А. Фурманов, А. А. Аладьин, Н. В. Фурманова. – Мн. : Тесей, 1999. – 158 с.
- 60.Фурманов Я. Л. Детская агрессивность: Психодиагностика и коррекция / Я. Л. Фурманов. – Мн. : Тесей, 2006. – 164 с.
- 61.Фурманов И. А. Психология депривированного ребенка / И. А. Фурманов. – М. : Наука, 2004. – 204 с.
62. Ченбай І. В. Сучасний зміст понять «сирота», «сирітство» / І. В. Ченбай // Соціальна педагогіка: теорія і практика. – 2010. – № 3. – С. 4-11.
63. Шипицина Л. М. Психология детей-сирот / Л. М. Шипицина. – СПб. : Изд-во СПб ГУ, 2005. – 628 с.
- 64.Шнейдер Л. Б. Девиантное поведение детей и подростков / Л. Б. Шнейдер. – М. : Академический Проект ; Трикста, 2005. – 336 с.
- 65.Яценко Т. С. Теорія і практика групової психокорекції: Активне соціально-психологічне навчання / Т. С. Яценко. – К. : Вища шк., 2004. – 679 с.
- 66.Яремчук В. В. Психокорекційна робота з підлітками, схильними до девіантної поведінки / В. В. Яремчук // Зб. наук. праць : філософія,

соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Прикарпатськ. національний університет імені Василя Стефаника. – Ч. 2. – 2013. – С. 187–193.

67. Яремчук В. В. Щодо проблеми соціального сирітства в Україні / В. В. Яремчук // Матеріали I Міжнар. науково-практичної конференції «Актуальні питання соціальної та практичної психології у координатах сучасних парадигм», 20 лист. 2012 р. – Луганськ : Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля, 2012. – С. 264–266.